

Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет
ФАКУЛЬТЕТ соціально-гуманітарний
Кафедра психології та соціальної роботи

БОДНАР Святослав Петрович

**«ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЦІННІСНИХ І ЖИТТЄВИХ
ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ»**

спеціальність 053 Психологія
освітньо-професійна (наукова) програма
кваліфікаційна робота за освітнім ступенем «магістр»

Виконав студент
групи ПСм-21
Боднар Святослав

підпис

науковий керівник:
д.психол.н., професор
Гірняк А.Н.

підпис

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту
«__» _____ 20__ р.
Завідувач кафедри

підпис

Тернопіль – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	3
1.1. Основні підходи до визначення девіантної поведінки у зарубіжній та вітчизняній психології.....	7
1.2. Основні чинники формування девіантної поведінки у підлітковому віці ...	16
1.3. Вікові та індивідуально-психологічні передумови формування ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою	26
Висновки до розділу 1	35
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ ІЗ ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ	36
2.1. Організація та методи емпіричного дослідження психологічних особливостей ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою	36
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження психологічних особливостей ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою	47
Висновки до розділу 2	60
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМКИ КОРЕКЦІЇ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ ІЗ ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ	61
3.1. Основні підходи до формування ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою	61
3.2. Зміст корекційної програми з формування ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою та обґрунтування її ефективності.....	68
Висновки до розділу 3	74
ВИСНОВКИ	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	80
ДОДАТКИ	86

ВСТУП

Актуальність дослідження. Для забезпечення різнобічного і гармонійного розвитку особистості необхідна перебудова сучасної системи психологічного впливу. Це вимагає від психолога особливу увагу до особистості школяра, зокрема, на основних, переломних етапах психічного та соціального розвитку, коли особливо яскраво загострюються суперечності цього процесу. Так як підлітковий період розглядається як відрізок часу, коли суперечності розвитку набирають особливої гостроти. Тут відбуваються специфічні явища, коли йде перехід від дитинства до дорослості, а також якісна перебудова усіх сторін розвитку особистості. Тому вкрай важливо не допустити переростання маленьких та великих суперечностей у конфлікти та девіації, які сповільнюють та деформують процес становлення особистості у підлітковому віці.

У цей період відбувається усвідомлення особистої індивідуальності, змінюється ставлення підлітка до навколишнього світу, себе та інших людей, відбувається перебудова потреб, мотивації та поведінки. Паралельно змінюються вимоги з боку суспільства до учня підліткового віку. Саме тому йому необхідно погоджувати особисті потреби з очікуваннями оточуючих, а також вимогами соціальних норм. Процес такого погодження часто пов'язаний зі значними труднощами, які стають причиною виникнення суперечностей та девіацій у розрізі соціального та психічного розвитку підлітка. Особливість у тому, що суперечності можуть протікати в гострій формі та зумовлювати сильні емоційні переживання і порушення у поведінці школярів.

Учні підліткового віку є однією з найбільш вразливих вікових категорій, тому процес формування позитивних ціннісних орієнтацій у школярів пубертатного періоду відбувається складно, з труднощами та перепонами. Підлітковий вік характеризується актуальними питаннями щодо самоствердження та самооцінки, вираження почуття дорослості та оптимізації емоційно-вольової сфери. Водночас формування особистості старших підлітків відбувається в умовах їх прискореного статевого дозрівання, відсутності переконливих прикладів для наслідування, що позначається на формуванні позитивних

ціннісних орієнтацій. Прояви девіантної поведінки дуже характерні для цього періоду. За несприятливих умов, повної відсутності своєчасної психологічної допомоги легко перетворюються у стійкі особистісні утворення.

Констатуємо, що перед психологією як наукою постає ряд непростих проблем щодо вивчення особливостей розвитку позитивних ціннісних орієнтацій підлітків старшого шкільного віку, особливо в умовах соціальної, політичної та економічної нестійкості. Самі проблеми становлення позитивних ціннісних орієнтацій підлітків вивчали як і зарубіжні, так й вітчизняні психологи. Наукові розробки дослідників сфокусовано на важливості для учнів підліткового віку взірців для наслідування, а також набутті незмінних орієнтирів для подальшого процесу стійкої побудови свого «Я» (це думка А. Адлера, З. Фрейда, К. Юнга). Науковці підкреслювали важливість спілкування та значущість соціальних груп, до яких відноситься підліток у процесі становлення Я-концепції (цю теорію підтримували Л. Божович та І. Булах, Л. Виготський та Е. Еріксон, а також К. Хорні). Дослідники (А. Бандура та Г. Олпорт) наполягали на необхідності розвитку мислення і здібності передбачення у процесі становлення позитивних ціннісних орієнтацій підлітка.

Ціла плеяда сучасних психологів (М. Боришевський, Р. Грановська, А. Прихожан, А. Реан, В. Каверін, Л. Регуш, Г. Цукерман) визначають, що підлітковий період є найбільш сенситивним до оволодіння особистістю соціальних цінностей. Саме це стає підґрунтям для становлення позитивних ціннісних орієнтацій підлітка. Важливість цього аспекту самосвідомості зумовлюється тим, що позитивна Я-концепція є значимою у цілепокладанні, визначенні близьких й віддалених перспектив розвитку старшого підлітка, спонукає до інтенсивної діяльності, регламентує вчинки, сприяє розвитку певних якостей, а відтак і на формування особистості в цілому.

Проблема корекції поведінки та самооцінки школярів у підлітковому віці знайшла своє відображення у працях І. Дубровіної та А. Захарової, О. Зотової та В. Кондрашенко, А. Прихожан та Т. Снегірьової, І. Фурманова та С. Хоружого, Т. Юферової та ін. Не дивлячись на те, що сучасна психологія ґрунтовно інтегрує дослідження питань щодо розвитку самосвідомості у підлітковому віці (теорія

підтримується вченими Б. Ананьєвим, І. Булахом, Л. Виготським, І. Дубровіною, О. Леонтьєвим, М. Савчиним та Д. Фельдштейном), однак проблема становлення вагомих ціннісних орієнтацій підлітків вивчена недостатньо глибоко. Поза увагою дослідників залишаються питання структури ціннісних орієнтацій, змісту і критеріїв сформованості у окремих категорій осіб, у тому числі, з девіантною поведінкою. Не повністю вивченими є питання впливу девіантної поведінки на фіксацію ціннісних орієнтацій підлітків. Водночас розвиток позитивних ціннісних орієнтацій учнів підліткового віку, що виражають позитивне уявлення про себе та адекватні способи побудови життєвих стратегій, являє собою новий вагомий орієнтир для сучасної школи.

Вивчення науково-психологічної літератури показало недостатність досліджень ціннісних орієнтацій старших підлітків з девіантною поведінкою. Ні у вітчизняній, ні у зарубіжній літературі запитання взаємозв'язку ціннісних орієнтацій підлітків та девіантної поведінки вичерпно не розглядались. Таким чином, соціальне і психологічне значення проблеми, а також необхідність подальшого розширення теоретичних та експериментальних досліджень стали причиною вибору теми магістерської роботи: «Психологічна характеристика ціннісних і життєвих орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою».

Об'єктом дослідження є девіантна поведінка підлітків як психологічний феномен.

Предмет дослідження – психологічні особливості ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування психологічних особливостей ціннісних орієнтацій підлітків та апробування корекційної програми з формування ціннісних орієнтацій осіб пубертатного віку, яким притаманна девіантна поведінка.

Згідно з метою поставлені наступні **завдання даного дослідження**:

1. Визначення основних підходів до тлумачення девіантної поведінки у вітчизняній та зарубіжній науково-психологічній літературі.

2. Виявлення соціально-психологічні чинників, а також вікових та індивідуально-психологічних передумов формування девіантної поведінки особистості у підлітковому віці.

3. Емпірично вивчити та обґрунтувати психологічні особливості ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою.

4. Розробити корекційну програму, спрямовану на формування позитивних ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою, та апробувати її ефективність.

Методи дослідження: аналіз і синтез, класифікація, систематизація та узагальнення даних наукової літератури, діагностичні методики (визначення схильності до девіантної поведінки О. Орла; визначення рівня соціально-психологічної адаптації К. Роджерса – Р. Даймонда; визначення агресивної поведінки Басса-Дарки), опитувальник самостворення особистості (В. Століна та С. Пантелєєва), психологічне спостереження; психологічний експеримент (констатувальний), методи кількісно-якісної обробки емпіричних даних.

База дослідження. Дослідні дії та методики проводились на базі закладу загальної середньої освіти». Випробуваними стали 58 старших підлітків. Згідно із завданнями, дослідження відбулося у 2022-2023 навчальному році.

Теоретичне значення цього дослідження полягає в поглибленні психологічних уявлень щодо проблеми становлення ціннісних орієнтацій у взаємозв'язку із девіантною поведінкою особистості; обґрунтовано необхідність цілеспрямованого формування позитивних ціннісних орієнтацій підлітків із девіантною поведінкою. Сформульовано теоретичні положення, котрі стали основою корекційної програми для підлітків з девіантною поведінкою, спрямованої на формування їхніх позитивних ціннісних орієнтацій.

Практичне значення проведених досліджень полягає у розробленні психодіагностичного комплексу з вивчення ціннісних орієнтацій підлітків у взаємозв'язку із девіантною поведінкою, а також корекційної програми з формування позитивних ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою, які можуть бути використані психологами закладів загальної середньої освіти у своїй практичній роботі.

Структура дослідження. Випускна кваліфікаційна робота складається з вступу й двох розділів, висновків й списку використаної літератури, а також додатків. Загальний обсяг роботи – 92 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІСІ

1.1. Основні підходи до визначення девіантної поведінки у зарубіжній та вітчизняній психології

Соціальна несправедливість, яка відбиває нееквівалентний характер взаємовідносин у суспільстві, на макрорівні приводить до соціальних конфліктів, субкультурної диференціації соціуму, послаблення соціальних позицій та самоконтролю щодо своєї поведінки у суспільстві. Якщо є соціальна несправедливість, проявом її наявності у особистості стає девіантна поведінка.

Визначення «девіантна поведінка» базується на терміні «девіантність» (лат. *deviatio* – відхилення). О. Змановська вважала, що саме «девіантна поведінка» підтверджує процес дилеми «свобода чи необхідність», яка проходить навіть всупереч суспільству, адже вона є предметом вибору кожної особистості. Тому «девіантна поведінка» є «вчинками та діяльністю людей, соціальних груп, які не відповідають встановленим в суспільстві нормам або шаблонам і стандартам поведінки. Спрямованість порушень, насправді, може бути різною. Іноді вони охоплюють корисні відхилення від норми та дезорганізуючі вчинки. Щоб індивідуальні негативні відхилення перейшли в соціальні, потрібно дотримуватися деяких умов: 1) однакової спрямованості таких відхилень в схожих групах людей за однакових умов; 2) близькості чи навіть єдності причин, що детермінують їх появу; 3) наявності певної повторюваності й стійкості вказаних явищ. Це означає, що девіації виступають не випадковими фактами, а процесами, котрі набули поширення в суспільстві або виявляють тенденцію до найближчого поширення» [28, с. 56].

Я. Гілінським, І. Коном та В. Степановим «девіантна поведінка» визначення наступним чином:

1) вчинком, дією людини, що не відповідає соціальним нормам (стандартам чи шаблонам), що офіційно встановлені або фактично склалися у даному суспільстві;

2) соціальним явищем, відбитим через масові форми діяльності, що не відповідає офіційно встановленим нормам чи тим, що фактично склалися на цей час у суспільстві [25].

Так, девіантна поведінка спочатку розглядається як предмет психології, педагогіки чи психіатрії. У другому значенні стає предметом соціології та соціальної психології. Але таке розмежування відносне.

Л. Азарова має такий погляд на девіантну поведінку: вона «не відповідає правовим й моральним, етичним й іншим нормативним вимогам конкретного соціуму, в якому живе та діє індивід. Результат такої поведінки виглядає, як нанесення моральної чи (та) фізичної шкоди, незалежно від того, собі або оточуючим чи навколишньому середовищу буде нанесено таку шкоду» [2, с. 17]. Науковець вважала, що сутність девіантної поведінки виявляється, коли «людина не дотримується вимог соціальної норми та обирає відмінний від вимог норми варіант поведінки..., а це призводить до порушення кордонів взаємодії між особистістю і суспільством, групою й суспільством, особистістю і групою» [2, с. 18].

За С. Немченко «девіантна поведінка вказує на особистість, яка не змогла сприйняти суспільних моральних норм спільноти та адаптуватися до умов, перебуваючи на стику двох чи більше субкультур через особистісні новоутворення, сформовані під впливом соціальних чинників». У такої людини поведінка, що відрізняється інфантильністю та порушеннями міжособистісних стосунків, а паралельно нездатністю соціально адекватно реагувати на події, що відбуваються, та повністю контролювати особисту поведінку [57, с. 8].

Загальноприйняте розуміння сутності девіантної поведінки стає базисом для характеристики девіантної поведінки підлітків, яка виступає як «система або ж окремі дії й вчинки психічно здорової людини, що порушують загальноприйняті норми і правила, які склались на цьому етапі розвитку, і є результатом несприятливого соціального становлення та, навіть, певних порушень у вихованні й соціалізації, соціальної адаптації й самоідентифікації людини» [18, с. 16].

Н. Онищенко вважає, що девіантна поведінка у підлітків виникає, коли особистість деградує у духовних пошуках і організовує взаємодію з навколишнім середовищем як суто прагматичну. Тоді девіація стає формою неадекватного реагування школяра підліткового віку на цінності суспільного життя, що за своїм змістом і спрямованістю не співпадають з її морально-правовою орієнтацією [59].

М. Малькова характеризує девіантного підлітка як такого, у якого виробився більш-менш сталий стереотип поведінки, який відрізняється від норм та стандартів, які прийнято у конкретному суспільстві; «поведінки, що руйнує особистість підлітка і містить такі аспекти девіацій, як антисоціальні й асоціальні, протиправні й делінквентні, а також аддиктивні» [68, с. 10].

На думку Л. Вейланде, девіантна поведінка підлітка вважається реакцією на соціальні чи мікросоціальні умови, в котрих він опинився, а також його «мовою» спілкування із соціумом, тоді, коли інші соціально сприйнятні способи спілкування вичерпані чи недоступні. Дослідницею виокремлено наступні характеристики девіантної поведінки підлітків: девіантна поведінка вважається наслідком стійкої патогенної, психічної чи соціальної дезадаптації й на відміну від простих відхилень у поведінці, приводить до формування моделі поведінки суб'єкта; ці поведінкові прояви підлітка є стереотипними, стійкими, тісно пов'язаними із стійкими особистісними властивостями людини; девіантна поведінка характеризується великою ущербністю для окремої особистості й перешкоджає подальшій її соціалізації [14, с. 74].

Відомі визначення девіантної поведінки мають зовнішні прояви. Тому ми пропонуємо доповнити їх внутрішнім змістом – це сприятиме уточненню сутності процесу. На наш погляд, девіантна поведінка – це «особистий виклик учня підліткового віку соціальному середовищу, котрий виріс на неузгодженості між особистісними домаганнями і суспільними вимогами (сюди відносяться норми й стандарти, правила і приписи) та виявляється такою формою соціально-поведінкових дій і вчинків, що не схвалюються (чи засуджуються) близькими людьми або ж суспільством» [19, с. 70].

Загалом девіантна поведінка – це, з одного боку, вчинок та дії людини, котрі не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим нормам або стандартам даного суспільства, а із іншого – то є соціальне явище, що виражене у масових формах людської діяльності. Останні відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у товаристві нормам чи стандартам. Девіантна поведінка у підлітковому віці пов'язана із порушеннями, відповідно до віку, соціальних норм і правил поведінки, що характерні для мікро-соціальних відносин (наприклад, у сім'ї чи школі) і малих суспільних груп.

Девіантна поведінка може бути ізольованою й груповою, мати різну структуру й характеристики, різну соціальну значущість та ін. Так, при особистісних (ізольованих) девіаціях відхилення у поведінці людини не має зв'язку із поведінкою оточуючих. Зазвичай індивід усвідомлено прагне до ізольованої девіації, оскільки бажає кардинально відрізнитися від оточення чи конфліктує «з усіма й всім». Яскраво індивідуальні девіації проявляються при психопатологічному, патохарактерологічному типах відхилень. До ізольованих девіацій відносять комунікативні форми відхилень (егоцентризм та гіперпідкування), аутоагресивна поведінку в вигляді суїцидальних спроб, порушення харчової поведінки (анорексія чи булімія). Сюди ж відносяться аномалії сексуальної поведінки і розвитку та надцінні психопатологічні захоплення (різні манії: дромоманія, kleptomaniya й ін.). Це причина зловживання речовинами, що викликають зміни психічної діяльності (мова йде про наркотичну та алкогольну залежність) [80, с. 26-27].

Характерна риса групових девіацій – прояв подібних форм девіантної поведінки у близького оточення (співзалежність), а також у ідолів чи авторитетних осіб референтної групи тощо. Переважна більшість підліткових варіантів такої поведінки відноситься саме до групових. Зазвичай ці форми девіації не існують поза групою або колективом та коригуються лише шляхом ізоляції людини. У основі формування таких різновидів девіантної поведінки лежить принцип групового тиску і низький рівень толерантності до нього, які не мають місця при ізольованих (індивідуальних) девіаціях. Колективний тиск на

індивіда здійснюється із боку референтної групи або сім'ї, може виникати у межах професійних колективів, у групах «за інтересами» тощо.

Девіантні форми поведінки поділяють на тимчасові й постійні, стійкі та нестійкі. При чому, для тимчасових девіацій характерна наявність нетривалого існування відхилень, що зазвичай пов'язане із груповим тиском й неможливістю бути поза групою (так, людина може зловживати спиртними напоями під психологічним тиском). До стійких девіацій відносять форми поведінки, яка відхиляється, схильні до тривалого існування й малої залежності від зовнішніх впливів. Вони є більшістю девіантних форм поведінки. Стійкі ж девіації характеризуються тим, що у поведінці людини домінує лише одна форма поведінки, яка є відхиленою від норми. А при нестійкій девіації відзначається часта зміни клінічних проявів девіації [2, с. 108]. Зокрема, у людини можуть чергуватися девіації будь-якого типу: зловживання наркотичними речовинами, алкоголем чи порушення харчової поведінки.

З форм девіантної поведінки виокремлюють стихійні та сплановані, структуровані (організовані) та неструктуровані (слабоорганізовані) різновиди відхилень. Стихійні девіації відрізняються швидким, хаотичним та незапланованим формуванням. Їх виникнення обумовлене впливом зовнішніх обставин і характеризується тимчасовістю. За таких обставин девіантна поведінка не є спеціально запланованою, але не виключена з поведінкової програми. Аби виникла неадекватна поведінка, потрібен збіг обставин і емоційного настрою індивіда. Сплановані девіації обов'язково мають підготовчий період та є регламентованою дією, яка чітко окреслена: тобто, людина заздалегідь готується до реалізації або відчуває хвилювання, радісне або неспокійне очікування. Серед спланованих девіацій найчастішими є вживання алкоголю або наркотиків [18, с. 74].

Значну більшість форм поведінки, що відхиляється, можливо назвати егоїстично зорієнтованими. Егоїстичні девіації виокремлюються намаганням отримати задоволення чи ж особисту вигоду. Зловживання алкоголем та наркотичними речовинами, сексуальні девіації й перверсії просякнуті прагненням і прагненням індивіда отримати нові почуття, радість, «догодити

собі». Альтруїстичні девіації обов'язково є спрямованими на інтереси інших. Вони часто поєднуються з саможертвністю та самознищенням.

Виділяють також усвідомлені й неусвідомлені девіації. Усвідомлені девіації – це форми поведінки, котрі людина сприймає як відхилення від норми. Вона відчуває негативні емоції щодо бажань, які виникли, та здатна їх виправити. А неусвідомлені девіації зазвичай зустрічаються у межах психопатологічного типу девіантної поведінки на базі психологічних розладів. Вони виявляються щільним зв'язком між поведінкою людини з особистістю підлітка із девіантною поведінкою та його переконаністю в тому, що саме його поведінка є адекватною вчинкам оточуючих і їхньому ставленню щодо нього. Для неусвідомленої девіації характерна відсутність прагнення змінити свою поведінку [32, с. 27-28].

Виокремлюють первинні й вторинні різновиди девіації, котрі відрізняються механізмами формування. Первинні девіації є будь-якими формами ненормативної поведінки. Натомість вторинні девіації виникають на основі бажання, наприклад, у підлітка, виправдати очікування людей, відповідати їх думкам та переконанням щодо особистої поведінки [48, с. 15].

Залежно від способу взаємодії з реальністю і форми порушення норм суспільства, девіантна поведінка поділяється на типи: делінквентна, аддиктивна, патохарактерологічна, психопатологічна і поведінка на базі гіперздібностей. Опишемо кожен з цих типів.

Делінквентний тип девіантної поведінки є видом злочинної (кримінальної) поведінки. Таким чином, делінквентна девіантна поведінка є повторюваними асоціальними проступками дітей та підлітків, які з часом перетворюються на певний стійкий стереотип дій, а також призводять до порушення правових норм. Але вони не ведуть до кримінальної відповідальності через їх незначущість щодо суспільної небезпеки або не досягнення підлітком того віку, коли людиною несеться кримінальна відповідальність. Варто зауважити, що делінквентна поведінка має не лише зовнішній прояв – безпосередньо поведінку, а й внутрішній – особистісний прояв, коли у підлітка відбувається деформація ціннісних орієнтацій, що приводить до послаблення контролю системи внутрішньої регуляції [37, с. 86].

Адиктивний є типом девіантної поведінки, формування якого пов'язане з прагненням людини до відходу від реальності. Це реалізовується шляхом штучної зміни власного психічного стану через прийом певних речовин чи постійну фіксацію уваги на певних видах діяльності. Мета такої поведінки – розвиток і підтримка інтенсивних емоцій. До виникнення адиктивної поведінки призводить повна неспроможність людини виявити цікаві сфери діяльності, повністю захопитися ними, порадіти або викликати іншу істотну і виражену емоційну реакцію. Такими людьми життя сприймається як буденне; вони ігнорують суспільні норми, пов'язані з необхідністю працювати чи дотримуватися прийнятих традицій. Взагалі загальна активність людини з адиктивною поведінкою суттєво знижена та має суто вибіркового характеру: у сферах життя, котрі хоча би тимчасово приносять людині задоволення та виривають зі світу емоційної стагнації та бездушності, ця людина може проявляти для досягнення мети активність надзвичайної сили [32, с. 117].

Під патохарактерологічним типом усвідомлюють девіантну поведінку, зумовлену патологічними змінами характеру, які є результатом неправильного виховання. До цих змін відносять розлади особистості (психопатії) й явно виражені акцентуації характеру. Дисгармонійність якостей характеру призводить до того, що змінюється уся структура психічної діяльності людини. В своїх вчинках така людина зазвичай керується не реалістичними та адекватно зумовленими мотивами, а значно зміненими «мотивами психопатичної самоактуалізації», що полягають в неузгодженості між ідеальним «Я» людини й її самооцінкою. При емоційно-нестійкому розладі індивідуальності (збудливій психопатії) провідним мотивом поведінки постає прагнення щодо реалізації явно завищеного рівня домагань, а також тенденція до домінування та владарювання, впертість та уразливість, нетерпимість до протидії та схильність до «самозаводу» й пошуку приводів для розрядки афективної напруги. У особи з істеричним розладом індивідуальності (істеричною психопатією) мотивами девіантної поведінки зазвичай є егоцентризм, жага визнання, завищена самооцінка та ін. Переоцінка своїх реальних можливостей приводить до того, що особа ставить перед собою завдання, відповідні її ілюзорній самооцінці, котра збігається з

ідеальним «Я», однак перевищує її реальні можливості. В індивідів із особистісними розладами (психастенічною психопатією) патологічна самоактуалізація виражена у збереженні звичного стереотипу дій, в відході від перенапруги й стресів, небажаних контактів, бажанні зберегти власну незалежність. До патохарактерологічних девіацій відносять теж відхилення поведінки на базі невротичних розладів та невротичного розвитку особистості: патологічні форми поведінки й реагування, сформовані у процесі неврозогенезу [40, с. 31].

Психопатологічний тип девіантної поведінки базується на психопатологічних симптомах та синдромах, що є проявом певних психологічних розладів та захворювань. Тоді девіантна поведінка викликається на основі порушення сприйняття (сюди відносяться галюцинації та ілюзії) чи мислення. Наслідком патохарактерологічного, психопатологічного й аддиктивного типів девіантної поведінки може бути саморуйнівна (аутодеструктивна) поведінка, коли система вчинків особи спрямована не на саморозвиток, гармонійну взаємодію із реальністю, а на деструкцію. Людина направляє агресію на себе (аутоагресія), розглядає дійсність як те, що не дозволяє жити повноцінно й задовольняти насущні потреби [31, с. 89].

Аутодеструкція проявляється в вигляді суїцидальної поведінки, наркотизації й алкоголізації та деяких інших девіаціях. Передумовами до саморуйнівної поведінки стають аддикції й нездатність справлятися із повсякденним життям, патологічні зміни характеру [10, с. 28].

Особливим типом поведінки, що відхиляється, є девіації, які зумовлені гіперздібностями особистості: вчинки, які виходять за межі звичайної, нормальної поведінки особи, чії здібності змістовно перевищують середньостатистичні. До гіперздібностей відносять здатність, талант, геніальність в певній сфері діяльності [5, с. 43].

Девіантна поведінка має такі форми: агресія; аутоагресія (чи суїцидальна поведінка); зловживання речовинами, які викликають стан зміненої психічної діяльності (алкоголізм, наркоманія, тютюнопаління тощо); порушення харчової поведінки (переїдання, голодування); феномени у сексуальній поведінці

(перверзії чи відхилення психосексуального розвитку). Можуть набуватись надцінні психологічні захоплення (гемблінг, трудоволізм, колекціонування та «параноя здоров'я», фанатизм: релігійний, спортивний і музичний); надцінні психопатологічні захоплення (сутяжництво, «філософська інтоксикація», різновиди маній – клептоманія, дромоманія); характерологічні й патохарактерологічні реакції (емансипації, групування, опозиції); комунікативні девіації (аутизація, гіперспіклування, конформізм, псевдології, ревності, фобічна та нарцисична поведінка, нігілізм, або «вегетативна» поведінка); аморальна поведінка чи неестетична або девіації стилю поведінки [19, с. 213].

Кожна з зазначених форм може бути зумовлена будь-яким видом девіантної поведінки. Подекуди мотивом вибору тієї або іншої форми слугують декілька різновидів поведінки, яка відхиляється, одночасно. Так, як приклад, алкоголізація може бути пов'язана із адикціями (відходом від дійсності); патологіями характеру, коли вживання спиртного й зловживання спиртними напоями виступає певною терапевтичною компенсацією й зняттям внутрішньоособистісних конфліктів; психопатологічними виявами (маніакальним синдромом) чи зі свідомим доведенням себе до певного психічного стану й здійснення делінквентних вчинків [25, с. 114].

Для розуміння девіантної поведінки школярів підліткового віку є поняття «норма». Наприклад, етнокультурний підхід розглядає девіації у це період крізь призму традицій визначеного суспільства: девіантом стає той, чия поведінка відрізняється від норм, які прийняті у його мікросоціумі [47, с. 181].

При гендерному підході девіантна поведінка стає гіперрольовою, у тому числі, включаючи зміну сексуальних орієнтацій [59, с. 109].

Девіантна поведінка підлітків з'являється у зв'язку з внутрішньо-особистісним конфліктом та деструкцією, блокуванням особистісного зросту та деградацією особистості [67, с. 138].

Представниками феноменологічного підходу (вченими С. Бадмаєвим та В. Захарчуком) вважалося, що за відхилення може прийматись поведінка, яка «не відповідає віковим шаблонам та традиціям внаслідок акселерації й гетерохронності розвитку. Набуті стандарти, які фіксують риси дитини окремого

хронологічного віку, дозволяють розглядати кожную дитину, як варіант, який більш-менш відхиляється від базового, основного типу» [19, с. 52].

У психіатричному підході (С. Белічева, А. Лічко та О. Попов) девіантні форми поведінки є передхворобними рисами особистості, які сприяють формуванню деяких розладів [65, с. 141].

Вище викладене дозволяє дійти висновку, що девіантна поведінка є психосоціальною проблемою, адже призводить до негативних наслідків.

Отже, визначення суті понять «поведінка» і «девіація» дозволяє визначити девіантну поведінку, як вчинки індивіда чи групи людей, що не відповідає нормам суспільства й порушує такі норми. Девіантною поведінку вважають будь-які відхилення, що відрізняються за ступенем виразності, спрямованості чи вмотивованості поведінки, яка відхиляється від критеріїв тієї чи тієї суспільної норми. Ці критерії можуть бути обумовлені правовими нормами, нормами дотримання закону, моральними й загальнолюдськими цінностями. Деякі норми мають абсолютні та однозначні критерії, розписані в законах та наказах, інші – відносні, що транслиуються в вигляді традицій, вірувань, сімейних, професійних та громадських регламентацій.

1.2. Основні чинники формування девіантної поведінки у підлітковому віці

У останні десятиліття розвитку суспільства спостерігається підвищення напруженості криміногенної обстановки та зростання злочинності, особливо серед неповнолітніх. Кримінальна активність підлітків стала значно вищою, ніж у дорослих. Основні причини таких подій – соціальна незрілість вкупі з психофізіологічними особливостями підлітків, прагненням пережити нове відчуття, підвищенням бажання незалежності. Такий сплав біологічних і соціальних чинників сильно ускладнює соціальну адаптацію підлітків. Виникнення девіантної поведінки у підлітків як процесу різні науки пояснюють їх з різноманітних позицій. Значна увага проблемі виникнення девіантної поведінки у підлітковому віці приділена наукою психологією.

Робота з підлітками із девіантною поведінкою потребує вивчення чинників, що її викликають. До них можливо віднести біологічні й психологічні, соціально-педагогічні та соціально-економічні, а також морально-етичні групи чинників. «Так, біологічні чинники пов'язані із несприятливими особливостями організму підлітка (генетичними, психофізіологічними чи фізіологічними), що утруднюють його суспільну адаптацію. Генетичні чинники передаються у спадок і виражаються в порушеннях розумового розвитку, дефектах слуху та зору, тілесних вадах, ушкодженнях нервової системи та ін. Такі чинники зазвичай викликані неповноцінним чи неправильним харчуванням вагітної матері; уживанням алкогольних напоїв, курінням; хронічними та соматичними інфекційними захворюваннями; фізичними й психічними травмами під час вагітності; спадковими захворюваннями та ін. Психофізіологічні чинники пов'язані із впливом на організм дитини психічних чи фізичних перевантажень, хімічною забрудненістю довкілля, що приводить до різноманітних соматичним, алергічних, токсичним захворювань. Фізіологічні фактори містять дефекти мовлення, непривабливість, недоліки конституційно-соматичного складу, котрі зазвичай викликають негативне відношення до них, внаслідок чого відбувається спотворення структури міжособистісних відносин в середовищі однолітків, у колективі» [68, с. 45]. Усунення біологічних чинників девіантної поведінки вимагає не тільки соціально-педагогічного, а й медичного втручання.

Психологічні чинники обумовлені наявністю у дитини психопатології чи акцентуації (надмірного посилення) деяких рис характеру. Такі відхилення виражаються через нервово-психічні захворювання, психопатію, неврастенію, прикордонні стани, які підвищують збудливість нервової системи та зумовлюють неадекватну реакцію підлітка. Школярі підліткового віку з вираженою психопатією, котра є відхиленням від норми психічного здоров'я, потребують навіть медичного втручання – допомоги психіатрів. Діти з акцентуйованими рисами характеру надзвичайно вразливі до різноманітних психологічних впливів і потребують, поряд з заходами виховного характеру, суспільно-медичної реабілітації [71, с. 138].

Соціально-педагогічні чинники виражені дефектами шкільного, сімейного чи суспільного виховання, у основі яких лежать статеві й індивідуальні особливості розвитку дитини, які призводять до відхилень у її ранній соціалізації; накопичення негативного досвіду; стабільної навчальної неуспішності дитини; розриву зв'язків з школою (педагогічна занедбаність); відсутності у підлітка пізнавальних мотивів, інтересів та шкільних навичок. Такі учні підліткового віку погано готуються до школи, повністю негативно ставляться до домашніх завдань, виявляють відверту байдужість до оцінок за незнання, що свідчить про їх навчальну дезадаптацію [80, с. 152].

Варто зауважити, що навчальна дезадаптація розгортається за наступними стадіями: 1) навчальна декомпенсація – стан дитини, який характеризується виникненням утруднень в опануванні одного чи кількох предметів при збереженні цілісного інтересу до школи; 2) шкільна дезадаптація – стан дитини, коли поруч із наростаючими труднощами у навчанні на перший план виступають порушення поведінки у вигляді конфліктів із педагогами, однолітками, пропуски занять; 3) суспільна дезадаптація – стан дитини, що супроводжується загальною втратою інтересу до навчання й перебування у шкільному колективі, входом до асоціальних компаній, захопленням спиртними наркотиками, напоями, вибором задля проведення вільного часу кримінального середовища [67, с. 146].

Важливим суспільно-педагогічним чинником девіантної поведінки підлітка може бути неблагополуччя сім'ї, адже до формування асоціальної поведінки неповнолітніх приводять такі стилі сімейних стосунків, як дисгармонійний, нестабільний, асоціальний. Таким чином, дисгармонійний стиль виховних та внутрішньосімейних відносин поєднує, із одного боку, потурання бажанням дитини та гіперпiклування, а із іншого – провокування дитини на конфліктні ситуації. Визначений стиль супроводжується також утвердженням у сім'ї подвійної моралі: в сім'ї – одні правила поведінки, у суспільстві – інші. Конфліктний стиль виховних впливів з'являється в неповній сім'ї, в ситуаціях розлучення чи тривалого окремого проживання дітей та батьків. Асоціальний стиль відносин в дезорганізованій сім'ї з вживанням алкоголю, наркотиків, аморальним шляхом життя, кримінальною поведінкою

батьків, виявами насильства також призводить до девіантної поведінки підлітків [64, с. 124].

До групи суспільно-економічних чинників відносять: соціальну нерівність; розшарування соціуму на багатих і бідних; обмеження суспільно прийнятних способів отримання гідного заробітку; безробіття; інфляція й, як наслідок, суспільна напруженість [71, с. 57].

Морально-етичні чинники проявляються у руйнуванні цінностей, насамперед духовних; утвердженні психології «речей»; падінні моралі, в тому числі, у нейтральному ставленні суспільства до виявів девіантної поведінки [2, с. 69]. Байдужість суспільства має свої наслідки. Так, щодо проблем дитячого алкоголізму чи проституції, реакцією підлітка є зневажливе ставлення до сім'ї, школи, держави, неробство, бродяжництво, формування молодіжних банд, агресивне ставлення до людей та суспільства, активне й часте вживання спиртних напоїв чи наркотиків, крадіжки та бійки, вбивства чи спроби суїциду.

Вивченням причин виникнення девіантної поведінки у підлітковому віці займається соціальна психологія. Її предмет має комплексний, міждисциплінарний характер та охоплює спектр соціально-психологічних проблем, що призводять, у свою чергу, до виникнення девіантної поведінки у підлітків. Л. Вейланде, розглядаючи девіантну поведінку як наслідок збоїв у процесах соціалізації, підкреслює наступне: «така поведінка має характер стереотипного та стійкого утворення, яке призводить до формування негативних стереотипів соціальної поведінки» [14, с. 19].

Надати характеристику всьому спектру причин виникнення девіантної поведінки підлітків неможливо, тому зупинимось на аналізі найбільш поширених. Головною причиною виникнення девіантної поведінки у підлітків з точки зору соціальної педагогіки є прорахунки у вихованні. Причинами важковиховуваності за В. Кащенком та Г. Мурашовим є відсутність правильного виховання, що породжує ті або інші відхилення в розвитку дитини. Підліток з недоліками характеру – це дитина з викривленими соціальними установками. Тому є три типи «виняткових» підлітків: «нервові» – ті, які кинуті батьками напризволяще, а значить, травмовані соціальним середовищем; «педагогічно

занедбані» – які погано підготовлені до школи, але мають нормальний інтелект; «безпритульні» – ті, які мають батьків, але їх соціальне середовище є важким, часто саме тут є постійна можливість отримати фізичні травми [12, с. 84].

Л. Вейланде звертає увагу на вивчення феномена «соціальне сирітство», яке має свої наслідки у вигляді бродяжництва і безпритульності [14].

Багато вчених пов'язують девіації підлітків з індивідуальними особливостями особистості. Так, А. Личко вважає, що для багатьох підлітків притаманні акцентуації характеру – це надмірне вираження окремих рис характеру або цілих їх поєднань. Це представляє крайні варіанти норм, за умови котрих окремі риси характеру межують із ознаками психопатії, а це, у свою чергу, може відбитися на поведінці особистості [50].

Сама девіантність не завжди пов'язана із аномаліями характеру, проте за умови виникнення деяких із аномалій, стійкість щодо несприятливого впливу безпосереднього оточення стає меншою, а схильність до згубних впливів більшою. В. Оржеховська вираховувала, що у 79% девіантних підлітків наявні порушення характеру [12, с. 36].

Коли є психічні відхилення особистості (такі як розумові дефекти, психопатія, неврівноваженість тощо), виникає девіантна поведінка. Так вважав З. Фрейд, відомий психолог. Беручи до уваги психічні механізми неврозів, учений дійшов висновку: у їх основі лежать несвідомі переживання, що носять травмуючий характер. З. Фрейд був певен, що девіантна поведінка зумовлює виникнення конфлікту між такими рівнями психіки, як свідомість й стихійний несвідомий потяг [67]. Ця думка має прихильників, особливо при розгляді причин виникнення девіантної поведінки у підлітковому віці. Адже в процесі вибору поведінки велике значення надається несвідомим явищам – сукупності психічних процесів, які знаходяться поза межами рефлексії суб'єкта.

Причини виникнення девіантної поведінки у підлітків полягають у спадковості та психологічному кліматі у сім'ї. Вплив спадковості на поведінку підлітка та його індивідуальні властивості, психологи детермінують схильність до психічних захворювань, вираховують схильність до алкоголізму, агресивної та злочинної поведінки. Учені вважають, що неможливо виокремити ефекти

впливу середовища від спадковості. В. Ефроїмсон підкреслював, що особистісні риси безпосередньо впливають на те, яку форму поведінки вибирає особистість з усіх можливих [67].

З усіх факторів соціалізації вагомим є сім'я, вплив якої у підлітковому віці відчувається раніше інших. Важливе все: свідоме, цілеспрямоване виховання, яке дають батьки, та внутрішньородина атмосфера. М. Раттером виділені основні обставини, які сприяють виникненню девіантної поведінки. Це сімейні травми від конфліктів до недостатності батьківської любові, від батьківської жорстокості до непослідовності у вихованні. Значним впливом на формування особистості підлітка залишається стиль взаємин із батьками (він може бути демократичним, авторитарним чи ліберальним) [67].

Причини девіантності підлітків, як зазначають учені, пов'язані із соціально-економічними та політичними потрясіннями, правовою чи морально-естетичною нестабільністю розвитку держави. Тобто, на девіантну поведінку підлітків також впливає пізнання навколишнього світу. А виявлення анти-суспільних форм поведінки залежить від інтелектуального рівня і соціальної спрямованості контенту, який надається засобами масової інформації.

Дослідники впевнені у впливі телевізійного та Інтернет-насилля на соціальну поведінку школярів підліткового віку. Воно стимулює до збільшення агресивної поведінки на фоні зменшення факторів, стримуючих агресію, до притуплення чуттєвості щодо агресії та формування образу соціальної реальності, на базі якого засновано багато з таких дій. Вчені довели, що коли восьмирічним дітям часто дозволяли дивитись насилля по телебаченню, це обумовило їх агресивність ближче до вісімнадцяти років [19]. Спостереження насилля стимулюють у підлітків виникнення агресивної поведінки.

Значно впливає на прояви девіантної поведінки учня підліткового віку властиве у цей період прагнення до створення неформальних груп, котрі підкорюються певним лідерам. Однак, за межами школи лідером стає найбільш авторитетний та сильний підліток, проте не завжди вартий наслідування. Останнім часом значно збільшився відрізок часу, коли учні підліткового віку перебувають поза сім'єю та школою. Товариство однолітків часто перевищує

вплив батьків та вчителів на особистість підліткового віку. Причин для цього декілька: збільшення кількості учнів підліткового віку в асоціальних об'єднаннях та незайнятість учнів підліткового віку корисними справами, а також послабленість бази в організації дозвілля. За останній час зменшилася кількість закладів культури, спорту та відпочинку, в яких учні підліткового віку мали б можливість проводити свій вільний час.

Учені відзначають, що на поведінку дитини підліткового віку впливають наступні особливості взаємин: від положення «вигнанця» у класі до нарікання з боку вчителів та ярлику «девіанта» у школі (за роботами А. Белкіна, А. Лічко та В. Степанова). Можливе відчуження учнів підліткового віку від школи відбувається внаслідок нетактовності вчителів стосовно дитини підліткового віку, байдужості дорослих, в яких відсутні елементарні знання про причини й форми прояву педагогічної занедбаності.

Б. Алмазовим та М. Кондратьєвим підкреслено: низький статус школяра у класі, неможливість індивідуалізуватися, а згодом і інтегруватися до колективу, незадоволена потреба самоствердження в межах школи призводять до того явища, що підліток починає активний пошук якихось інших співтовариств, адже там він зможе компенсувати особистісні невдачі. Старші підлітки, прагнучи знайти повагу і визнання своєї незалежності, тяжіють до участі у спортивних, музичних, інших академічних та неформальних групах. У учнів підліткового віку, які включаються до діяльності вуличних груп, часто формуються асоціальні інтереси або ж прагнення до дорослих форм поведінки: групове вживання наркотиків чи алкоголю або ранній сексуальний досвід [25].

Характеризуючи групу ризику, тобто учнів підліткового віку з певним рівнем готовності до девіантної поведінки, Я. Мельниченко виокремлені індивідуально-типологічні риси підлітка, які зумовлюють подібну готовність:

- 1) занижена стійкість до психічних перевантажень та стресів, слабка пристосованість до нових ситуацій та конфліктів;
- 2) виражена тривожність та депресивність, невпевненість у собі та занижена самооцінка;
- 3) імпульсивність;

4) психічна незрілість у вигляді інфантилізму, схильності до наслідування у поведінці, навіть, її негативних проявів [54].

Л. Абсалямова, В. Гончаров, Т. Ілляшенко, В. Оржеховська та Н. Пихтіна розглядали вказані індивідуально-типологічні особливості підлітка як показники девіантної поведінки, які обов'язково потребують розгляду [67].

Однією з соціально-психологічних умов розвитку дитини підліткового віку є її психічний стан. В більшості випадків, девіантну поведінку супроводжують негативні емоції, особливо тривога та страх з агресією. Емоційний стан підлітка із девіантною поведінкою є складовою його психологічного стану, тому визначається реакцією на ту ситуацію, до умов якої він ще не може адаптуватись. Кажучи про особливості емоційної сфери школярів підліткового віку, варто зауважити, що їх емоції значною мірою пов'язані із спілкуванням [27].

Поява девіантних поведінкових реакцій учнів підліткового віку може бути наслідком загострень відносин чи акцентуацій характеру (за А. Лічко та А. Реаном). Якщо раніше акцентуації вважалися аномалією, тепер вони розглядаються як критерії нормальної поведінки, оскільки характерні для 90% учнів підліткового віку (В. Іванов) [65]. Не треба забувати, що рівень структурованості й інтегрованості особистісних показників із параметрами самосвідомості у групі осіб із девіантною поведінкою є значно нижчим, ніж у групі законослухняних. Тобто, витоки девіантної поведінки варто шукати у рівні сформованості підлітка й, насамперед, його самосвідомості.

Н. Максимовою доведено існування причинно-наслідкових зв'язків між індивідуально-особистісними факторами – локусом контролю та рівнем самоповаги і девіантною поведінкою. Так як кожен прагне до позитивного образу «Я», то низька самооцінка проживається, як неприємний стан, тоді як прийняття себе асоціюється із звільненням від травмуючих переживань. Це і спонукає особистість чинити так, щоб зменшувати суб'єктивну ймовірність самоприниження і підвищувати прийняття себе. Люди, які сильніше інших страждають від самозвинувачення, на 100% відчують потребу в тому, аби своєю поведінкою змінити такий стан. Тому тих людей, які загалом приймають себе, часто більше тих, хто відкидають себе та схильні до самоприниження [52].

Виникає замкнуте коло: занижена самооцінка спонукає до девіантних проявів підлітка, а сама девіантна поведінка впливає на зниження рівня самоповаги, адже особистість підліткового віку мимоволі засвоює й поділяє негативне ставлення суспільства до своїх вчинків, й тим самим – і до себе. Низька самооцінка спонукає учнів підліткового віку до ненормативної поведінки. Беручи участь в антисоціальних групах, учні підліткового віку намагаються тим самим підвищити свій психологічний статус та віднайти такі способи самоствердження, котрі дозволять реалізувати основні прагнення девіантного підлітка: привернути до себе увагу ровесників; отримати бажаний результат чи бути головним; відчувати особисту захищеність та мати можливість помститися «ворогам» чи принизити іншого з метою підкреслення переваги.

Дослідження девіантної поведінки учнів підліткового віку дозволило науковцям визначити особливості мотиваційної сфери підлітків:

1. Спрямованість мотиваційної сфери девіантних учнів підліткового віку у порівнянні з «нормою» значно відрізняється. Зазвичай старших підлітків до діяльності спонукає потреба у досягненні успіху (подяка, нагорода та похвала). В учнів підліткового віку, поведінка яких має ознаки девіантності, ця потреба є загальмованою (не розвиненою), їх наразі спонукає до дії інша потреба – уникнути покарання, осуду чи негативних емоцій.

2. Потреба у нових враженнях однаковим чином притаманна усім дітям пубертатного віку, проте виявляється по-різному: в учнів підліткового віку групи «норма» її прояв пов'язаний із інтелектуальною активністю; в девіантних учнів підліткового віку – із соціальними девіаціями.

3. Звичайні учні підліткового віку розглядають діяльність як джерело позитивних емоцій. Підлітки очікують від своєї діяльності негативних емоцій.

4. Учні підліткового віку групи «норма» вважають за необхідне передбачати результати своєї діяльності, аналізуючи наслідки особистих вчинків, брати на себе відповідальність за них. Діти підліткового віку, схильні до девіантної поведінки, не лише не передбачають результати своїх дій, а і взагалі не відчують себе суб'єктами діяльності.

5. Не дивлячись на невпевненість в своїх інтелектуальних здібностях, школярі підліткового віку, котрі схильні до девіантної поведінки, проявляють високий рівень домагань, що відображається у виборі завдань за складністю. Яскравим свідченням того, що вибір підлітками лінії поведінки в складній ситуації є алогічним бо є одночасним поєднанням трьох тенденцій: завищеного рівня домагань, низької самооцінки й невпевненості у собі [57].

Систематизація наукових визначень дає нам підстави стверджувати те, що девіантна поведінка підлітків:

- не відповідає загальновизнаним соціальним нормам, принципам та стандартам;
- наносить певної шкоди самому підліткові та іншим людям або суспільству;
- негативно сприймається оточуючими людьми чи ними не схвалюється;
- носить як епізодичний характер, так і повторюваний [2].

Отже, робота з підлітками з девіантною поведінкою потребує вивчення чинників, що її викликають. До них можливо віднести біологічні, психологічні, суспільно-педагогічні, соціально-економічні, морально-етичні групи чинників. Біологічні чинники пов'язані з несприятливими особливостями організму (генетичними, психофізіологічними), що утруднюють соціальну адаптацію. Психологічні чинники зумовлені наявністю психопатології або акцентуації (надмірного посилення) окремих рис характеру. Соціально-педагогічні чинники виражені дефектами шкільного, сімейного або ж суспільного виховання, у основі котрих лежать статеві й індивідуальні властивості розвитку дитини, що призводять до відхилень у її соціалізації. До соціально-економічних відносяться: соціальна нерівність та розшарування суспільства на багатих та бідних; обмеження соціально сприйнятних способів отримання гідного заробітку й відверте безробіття; соціальна напруженість. Морально-етичні фактори проявляються в руйнуванні цінностей, передусім духовних.

1.3. Вікові та індивідуально-психологічні передумови формування ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою

Вивчення ціннісних орієнтацій у кожен віковий період розвитку підлітка має важливе значення, бо тільки із врахуванням соціально-психологічних закономірностей стосовно їх природи й змісту можна на науковій основі організувати корекційно-розвивальну роботу із дітьми підліткового віку.

У психології цей період розглядають, як стадію розвитку між дитинством та дорослим віком (від 11–12 й до 16–17 років), яка характеризується якісними змінами, які пов'язані зі статевим дозріванням та входженням у доросле життя. У пубертатному періоді індивід має підвищену збудливість, вразливість, котрі посилюються неусвідомленим статевим потягом. Таким чином, «лейтмотивом психічного розвитку у підлітковому віці є становлення нової, але недостатньо стійкої самосвідомості, зміни, а також спроби зрозуміти самого себе і свої можливості» [43, с. 9]. В цьому віці відбувається формування абстрактного та теоретичного мислення, становлення складних форм аналітико-синтетичної діяльності особистості. Надзвичайне значення має відчуття приналежності, що виникає у дитини підліткового віку до найближчого соціального оточення, цінність котрого стає для власних етичних оцінок основою.

В психологічній літературі часто немає однозначного підходу до визначення вікових меж підліткового віку, саме тому він описується під різними назвами: перехідний чи пубертатний, отрочество чи негативна фаза віку статевого дозрівання, старший шкільний чи тінейджерський вік тощо.

Американським психологом С. Холлом у 1904 р. опубліковано результати дослідження, де висунуто теорію рекапітуляції, згідно із якою розвиток особистості схематично відтворює та повторює історію людського роду, виявляючи у генетично запрограмованій послідовній зміні зумовлені спадково форми поведінки, почуття і соціальні інстинкти. Особливості підліткового віку асоційовані вченим з бурхливою перехідною епохою, «коли наші пращури вели кочове життя, бились та полювали, блукали на волі та шукали пригод». Дослідник описав амбівалентність і парадоксальність підліткового віку, визначивши низку ключових протиріч, які притаманні цьому періоду життя.

Зміст підліткового періоду він зазначає як «кризу самосвідомості, подолавши яку, людина набуває індивідуальності» [66, с. 365]. С. Холл вважається засновником психології перехідного віку, так як він вперше запропонував концепцію, яка пояснює дане явище. Психолог окреслив коло проблем, що напряду пов'язані з цим віком.

Е. Шпрангер розглядав підлітковий вік усередині юнацького (розділив, що це відбувається у дівчат 13–19 років, а в хлопців 14–21 років). Перша фаза даного віку – це власне підліткова, вона обмежується 14–17 роками та характеризується кризою, зміст якої сягає вивільнення від дитячої залежності. Вчений розробив культурно-психологічну концепцію віку і описав три типи розвитку підлітка:

- перший характеризується бурхливою кризою, коли отроцтво проживається, як «друге народження», у результаті якого і виникає нове «Я»;
- другий тип – повільне та поступове зростання, коли підліток йде до дорослого життя без глибоких й серйозних зсувів у своєму власному житті;
- третій тип – процес розвитку, коли дитина підліткового віку сама активно та свідомо формує й виховує себе [68].

В. Мухіною зауважено, що в фізіологічному плані межі підліткового віку збігаються приблизно із навчанням дітей в 5–10 класах середньої школи. Вони охоплюють вік від 11–12 до 14–15 років. Особливістю підліткового віку стає акселерація – прискорення соматичного й фізіологічного дозрівання підлітка, зокрема розумового розвитку, коли виникають протиріччя між встановленими нормами поведінки і традиційними соціальними умовами виховання, що є джерелом конфліктів і афективних форм поведінки особистості [70].

Вчені І. Донцов та Т. Драгунова, А. Кочетов та І. Мягков, Д. Фельдштейн та Г. Цукерман дійшли висновку про те, що «підлітковий вік є періодом, коли починає виявлятися сформована потреба у самовихованні й проводиться активна робота над собою» [29, с. 67]. Вони вбачають його як «вік становлення самостійності, формування почуття власної гідності, що передає потребу у самовизначенні й самоствердженні підлітка у середовищі дорослих» [30, с. 13]. Між домаганнями та реальними можливостями особистості є ще значні

розбіжності. Старший підліток не може відмовитися від домагань, але не здатен помічати обмеженості, що нерідко маскується під зовнішньою незалежністю.

Американський письменник Р. Орбен найважчим періодом підліткового віку вважає вік близько 13–14 років, «коли з'являються сумніви щодо можливостей підлітка, а почуття неповноцінності сягає максимуму» [76, с. 109].

Психологічні особливості підліткового віку, як зазначено вченим А. Петровським, отримали назву «підліткового комплексу». Останній включає все від чутливості до оцінки сторонніх своєї зовнішності; від здатності й уміння спілкуватися з крайньою самовпевненістю до здібності висловлювати безапеляційні судження стосовно інших людей. Це вік, коли уважність поєднується з зухвалістю, а хвороблива сором'язливість – із розбещеністю чи бажанням бути визнаним і оціненим іншими. Тут є місце демонстративній незалежності та боротьбі з авторитетами чи прийнятими правилами та ідеалами. У підлітковому віці обожнюють випадкових кумирів, а чуттєве фантазування поєднують із сухим мудруванням [25, с. 63].

Загальна характеристика як соціально-психологічного, так і особистісного розвитку підлітків викладена у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

**Загальні ознаки соціально-психологічного й особистісного
розвитку школяра підліткового віку [6]**

<i>Анатомо-фізіологічні зміни</i>	У підлітків завжди швидкий, нерівномірний зріст та розвиток організму. У цьому віці відбувається ствердіння скелету та вдосконалюється м'язова система. Однак наявні нерівномірність розвитку серця, посилена діяльність залоз внутрішньої секреції, що часто спричиняє тимчасові розлади кровообігу, надмірне підвищення тиску, напруження в роботі серця, посилення збудливості, що виявляється у нервозності, швидкій втомі, запамороченнях та підвищеному серцебитті. Нервова система підлітків не готова витримати сильні та тривалі подразники, вона часто перебуває через них у стані загальмованості чи сильного збудження.
<i>Соціальна ситуація розвитку</i>	Основний соціальний осередок для підлітка школа. Зараз йдуть докорінні зміни у змісті і співвідношенні основних мотивацій школяра. У дитини виникає специфічний комплекс потреб, який виражається через прагнення знайти своє місце у групі ровесників та вийти за межі школи, приєднуючись до життя і діяльності дорослих. Своєрідність соціальної ситуації підлітків полягає у їх залучення до нової системи стосунків, спілкування із дорослими й ровесниками. Учні підліткового віку опановують нові соціальні функції. Найголовнішою зміною у соціальній ситуації розвитку підлітка є його особиста роль у групі ровесників.

	Соціальна ситуація у підлітковому віці особливо залежить від сім'ї та стосунків з батьками. Якщо такі стосунки враховують його потреби і можливості, паралельно вибудовуються на засадах взаємоповаги і довіри, тоді підліток легко долає труднощі, що періодично виникають у навчанні і спілкуванні, та активно набуває соціального досвіду.
<i>Провідна діяльність Підлітка</i>	У підлітків провідними видами діяльності стають міжособистісне спілкування з дорослими й ровесниками, суспільно корисна праця та суто навчання, що позитивно відображаються на розвитку психіки та особистості загалом. Те спілкування підлітка реалізується через призму взаємодії з різними представниками найближчого соціального оточення, але їх роль у формуванні особистості у підлітковому віці неоднакова. Якщо у спілкуванні з дорослими підліток засвоює вагомі суспільно значущі критерії оцінок, мету та мотиви поведінки, способи дій і аналізу навколишньої дійсності і способи дій, тоді спілкування з ровесниками є своєрідним випробуванням особистості.
<i>Психологічні новоутворення підліткового віку</i>	Розвиток дорослості являє собою процес готовності дитини до життя у суспільстві. Передбачає повноцінне засвоєння суспільних вимог до особистості, її діяльності, стосунків та поведінки. Спостерігаючи зрушення у фізичному та статевому розвитку, відчуваючи особисті можливості виконувати суспільно важливі справи у сім'ї чи школі, дитина підліткового віку починає усвідомлювати, що вона дорослішає. Так виникає специфічне ставлення до себе. Підліток часто заперечує особисту приналежність до дітей, прагне не лише бути в особистих очах, а й вважатися дорослим. Таке новоутворення виражає нову життєву позицію у школярів підліткового віку щодо людей і світу, визначає зміст та специфічну спрямованість соціальної активності, а також систему нових прагнень, переживань та афективних реакцій. Наявна постійна взаємодія підлітка з однолітками породжує у учня прагнення посісти належне місце серед знайомих, що є одним із головних мотивів поведінки і діяльності. Самоствердження настільки сильно потрібне підліткові, що задля визнання ровесниками, він готовий поступитися особистими переконаннями, здійснювати вчинки всупереч внутрішнім моральним настановам.

Як вважає Р. Байярд, характерною рисою підліткового віку є допитливість розуму та прагнення до пізнання. Підліток прагне опанувати якомога більше знань, не звертаючи уваги на їх систематичність. Учні підліткового віку спрямовують свою розумову діяльність на сферу, яка більше їх захоплює [67].

Гетерохронність розвитку різних сфер також притаманна підлітковому віку. Це стосується статевої, соціальної та інтелектуальної сфери. У підлітка виникає невідповідність між своїми операційно-технічними можливостями та розвитком особистої мотиваційно-потребової сфери. Така невідповідність виявляється, як правило, дуже яскраво та інтенсивно [3].

К. Левіним до підліткового віку застосовано поняття маргінальності. Підліток для вченого є особистістю, яка «стоїть між двома світами, і не належить

ні до світу дитячого, ні до світу дорослого життя. Він не входить до спільноти дітей, і розуміє, що він ще не дорослий» [68, с. 29].

У вітчизняній психології вважають, що центральним новоутворенням підліткового віку є відчуття дорослості. А ступінь складності переходу від дитинства до дорослості залежатиме від рівня розвитку того суспільства, в якому перебуває підліток. У розвинутому суспільстві ставлення до дітей виглядає як комбінація між поблажливістю та вимогами покори. Дорослий для суспільства повинен бути відповідальним та самостійним. Такий контраст між дитячим віком і зрілістю дуже ускладнює підлітку перехід від дитячих ролей до дорослих, саме це викликає ряд зовнішніх та внутрішніх конфліктів [17].

У підлітковому віці надто активно формується Я-концепція, яка виступає сукупністю уявлень людини про себе. На цей вік також припадає становлення ціннісних орієнтацій у молодшому шкільному віці - недостатня опора на рефлексію й неточне розуміння власних та якостей інших людей, як однолітків, так і дорослих (особливо неадекватні образи). Фокусування на собі, що пов'язане з високою афективною «зарядженістю», виражається через феномен «підліткового егоцентризму» [21, с. 79].

За З. Фройдом, у підлітковому віці суб'єктивний образ «Я» головно складається під впливом думки навколишніх. Обов'язковим компонентом самосвідомості стає самооцінка. Часто у підлітків вона неадекватна: підвищена, або значно занижена. Формування внутрішнього світу у хлопчиків і дівчаток відбувається по-різному. Це стосується інтелектуального й емоційного плану. У хлопчиків яскравіше виражається здатність до абстрагування, коло інтересів значно розширюється, але вони «безпомічніші» у реальних життєвих ситуаціях. Дівчатка мають більш розвинену словесно-мовну діяльність, здатність до жалю та переживання. Вони вразливіші до критики зовнішності, ніж до критичних оцінок інтелектуальних дівочих здібностей. Підліткам потрібна «самостійність, але у проблемних життєвих ситуаціях вони намагаються не брати на себе відповідальність за втілені у життя рішення, і чекають посильної допомоги з боку дорослих» [65, с. 128].

Л. Виготський наполягав, що в центрі структури самосвідомості особистості у підлітковому віці знаходиться мислення та уявлення. Мрії такої особистості не пов'язуються з реальною ситуацією, адже вона оперує категорією можливого. А поглиблена самосвідомість дитини у підлітковому віці дає їй змогу інакше сприймати навколишній світ. Здатність до теоретичного мислення та освоєння системи наукових уявлень для різних сфер знань, у т.ч. для пізнання себе, спричинює швидкий розвиток особистісної рефлексії та не менш інтенсивний розвиток самосвідомості [20].

Т. Авдулова вважає цей період пов'язаним з розвитком у свідомості особистості у підлітковому віці критичного рефлексивного мислення. Нова форма як і нова фаза рефлексії, характеризується двома чинниками (критичністю і непримиренним протестом проти виявлених суперечностей у дорослому житті). Учена акцентує увагу, що «розумова, тобто формальна, жорстка силогістична логіка опановує розум особистості у підлітковому віці» [1, с. 62]. Саме так: не підліток опановує цю логіку, а вона виникає в його свідомості як об'єктивна примусова сила. І вимагає однозначної відповіді та оцінки: це може бути лише «так» чи «ні» на будь-яке запитання.

Характерною особливістю особистості у підлітковому віці є велике прагнення до спілкування з ровесниками. Значущість однолітків в емоційному житті підлітків значно збільшується (це доведено в роботах Л. Виготського, Е. Еріксона, Х. Ремшмідта). Спілкування з однолітками стає найважливішою частиною життя особистості у підлітковому віці. Вона прагне заслужити повагу і визнання між ровесників, мати авторитет серед них. Для цього їй потрібно відповідати всім їх очікуванням, навіть тим, які не є моральними.

У підлітковому віці більше часу проводять з друзями, наслідуючи їх. Дружба у підлітків ґрунтується на спільних інтересах та вподобаннях. Вони схоже проводять час, читають подібні книжки, слухають схожу музику, надають перевагу однотипному одягу чи манері поведінки. Своїх друзів у підлітковому віці вважають найрозумнішими, найвеселішими та найкращими, а наслідуючи їх, утворюють себе, виховуючи потрібні чи подібні якості [11].

Важливе значення для особистості у підлітковому віці має оцінка друзями її якостей, знань та вмінь, здібностей та можливостей. Саме у товаришів вона знаходить необхідне співчуття, адекватне сприйняття особистих радощів та негараздів, котрі дорослим часто здаються незначущими. В групах підлітків-ровесників часто наявні нестійкість стосунків та інтересів. Зміна симпатій та авторитетів, посилення та послаблення впливу однолітків в групі виступає свідченням постійного внутрішнього осмислення й переживання, примірювання вчинків та стосунків з друзями до вимог моралі.

Так, у товаристві ровесників починає вироблятися нова система критеріїв щодо оцінювання поведінки та особистості у підлітковому віці, потім відбувається переоцінка цінностей та формуються нові морально-етичні вимоги. У результаті її самосвідомість набуває нового рівня розвитку. Коли аналізується поведінка та особистісні якості друзів, у особистості підліткового віку складається система вимог не лише до них, а й до себе. У друзях вона цінує принциповість та сумлінне ставлення до справи, громадську активність та щирість, чесність та доброту, силу аж до бравади. Значущими є якості, що стосуються його взаємодії і однолітків. Учні у віці підлітків не терплять хвальковитості чи зверхності [16].

Підлітковий вік є періодом, коли вчорашня дитина починає оцінювати свої стосунки з родиною по-новому. Її прагнення знайти себе як особистість потребує відчуження від усіх, хто завжди є поряд, тобто, від членів своєї сім'ї. Це відчуження виявляється в протистоянні й стосується будь-яких пропозицій, суджень, почуттів близьких людей. Однак самотійно перебувати наодинці із своїм власним «Я» підліток ще не може. Більше того, Б. Алмазова вважає, що «відчуження виявляється і тоді, коли підліток потрапить в конфліктну ситуацію, й не може самотійно вийти з неї» [25, с. 193]. Постійні стреси загрожують не тільки психіці, а й самому існуванню підлітка.

«Ухилення» від конфліктної ситуації створює психологічну дистанцію між школярем віку становлення підлітків і його дорослим оточенням, яке незабаром переростає у відчуження. Учень, який уникає подібних конфліктних ситуацій, сприймається оточенням, як дивак або чужинець. Саме відчуження й означає

втрату емоційного зв'язку із своїм найближчим оточенням, а підліток може відчувати дефіцит позитивних емоцій. У підлітковому віці ще не здатні глибоко й об'єктивно оцінювати самого себе; у цей період не здатні на самоті постати перед світом людей і виступити як унікальна особистість. Так зростає важливість довірливого спілкування з близькими дорослими. Дорослому не треба намагатися замінити підлітку друзів–ровесників, побоюючись негативного впливу. Батьки можуть і повинні певною мірою коригувати стосунки з однолітками, а для цього мусять знати коло спілкування особистості у підлітковому віці та його специфіку.

Л. Виготським доведено, що провідною у цьому віці є комунікативна діяльність, значить, спілкуючись зі своїми однолітками, підлітком набуваються необхідні знання про життя. Дуже важливою для особистості у підлітковому віці виступає думка групи, до котрої він належить. Саме факт приналежності до визначеної групи і додає йому впевненості. Позиція особистості у підлітковому віці у групі, ті якості, котрі він здобуває у колективі, впливають на її поведінкові мотиви. Ізолюваність у підлітковому віці від групи може викликати фрустрацію підлітка й бути чинником підвищеної тривожності [20].

У пубертатному періоді спостерігається прагнення глибше зрозуміти себе, самостійно розібратися в своїх почуттях, ставленнях і думках. Життя особистості у підлітковому віці повинне бути заповнене якимись змістовними відносинами та інтересами, а також переживаннями. Саме зараз починає формуватися певний круг інтересів, який поступово набуває життєвої стійкості. Ці інтереси є психологічним базисом ціннісних орієнтацій у підлітковому віці. Відбувається переключення інтересів. Наприклад, із приватного і конкретного на відстрочене та загальне. Спостерігається зростання інтересу підлітків до питань світогляду та релігії, моралі й естетики. Розвивається інтерес до психічних переживань інших людей і до особистих.

Загальноприйнятою є теза про сензитивність віку становлення підлітків щодо засвоєння системи норм взаємовідносин у суспільстві, зокрема, моральних правил. Підлітковий вік – це період, коли вперше в онтогенезі виникають умови, що необхідні задля формування ціннісних орієнтацій. Якісно новий ступінь

самосвідомості відрізняє даний відрізок часу у житті особистості (Л. Виготський [20] та ін.) та є визначальною умовою формування ціннісних орієнтацій. Розвинені ціннісні орієнтації – ознака зрілої індивідуальності, а також показник міри її соціалізації. Підлітковий вік розглядається як сензитивний для присвоєння системи цінностей, побудови картини світу, яка відображає конкретно-історичний фон або особливості соціальної ситуації розвитку.

Скільки б протиріч віку становлення підлітків не виокремлювали вчені, усі зазначають, що це період соціалізації (входження у світ людської культури й суспільних цінностей) й індивідуалізації особистості, тобто відкриття і ствердження унікального та неповторного «Я». Н. Куреком виділено провідний мотив особистості у підлітковому віці: «Чим би не виділятися, аби виділятися», «запам'ятатися», що може призвести навіть до агресивної поведінки. Прагнення особистості у підлітковому віці до надзвичайних ситуацій, пригод та визнання, розглядаються дорослими як поведінка, що відхиляється від норми (це викладено у працях В. Мухіної та Л. Філонова). Але для самої особистості у підлітковому віці можуть вважатися «нормальними ситуаціями», відбиваючи її рівень пошукової активності та прагнення до розширення меж індивідуального досвіду. А порушення поведінки та образу життя можуть бути як наслідок кризи ідентичності (думка Ф. Дольто, Е. Еріксона та ін.) [65].

Загалом підлітковий вік є сенситивним до становлення різних орієнтацій, ціннісних і життєвих, як системоутворювального компонента самосвідомості людини. Саме тому основним завданням соціалізації особистості у підлітковому віці стає ствердження позитивних та сприятливих психологічних умов розвитку саме таких, ціннісних орієнтацій у старших підлітків. У результаті це сприяє позитивному ставленню особистості до самої себе.

Отже, девіантна поведінка у підлітковому віці не відповідає загально-визнаним соціальним нормам, а також принципам та стандартам; вона наносить певної шкоди не тільки особистості, а й іншим людям або суспільству; а також негативно сприймається оточуючими людьми та засуджується ними.

Висновки до розділу 1

1. Визначено поняття девіантної поведінки особистості, яке знайшло своє відображення у вітчизняній й зарубіжній науково-психологічній літературі. Аналіз досліджень вчених різних наукових концепцій засвідчив відсутність єдиного підходу до визначення суті й структури цього феномена, який особливо часто виявляється підлітковому віці. Визначення суті понять «поведінка» і «девіація» дозволяє визначити девіантну поведінку, як дії й учинки індивіда або групи, що не відповідають загальноприйнятим нормам, що стає причиною порушення цих норм. Девіантною слід вважати будь-яку поведінку з різним ступенем вираженості, спрямованості чи вмотивованості поведінку, що має відхилення від критеріїв тієї чи іншої суспільної норми.

2. Робота з підлітками із девіантною поведінкою потребує вивчення чинників, що її викликають. До них можна віднести психологічні, біологічні, соціально-педагогічні, морально-етичні та соціально-економічні групи чинників. Біологічні чинники пов'язані з несприятливими особливостями організму (генетичними, психофізіологічними або фізіологічними), що утруднюють соціальну адаптацію. Психологічні чинники зумовлені наявністю психопатології або акцентуації (надмірного посилення) окремих рис характеру. Соціально-педагогічні чинники виражені дефектами сімейного шкільного або ж суспільного виховання, у основі яких лежать статеві й індивідуальні особливості розвитку дитини, які призводять до відхилень в її соціалізації. Соціально-економічні чинники – це соціальна нерівність; розшарування суспільства на різні рівні достатку, на багатих і бідних; обмеження соціально прийнятних чи законних способів отримання гідного заробітку; підвищення безробіття; інфляція й, як наслідок, соціальна напруженість. Морально-етичні чинники виявляються в руйнуванні цінностей, передусім духовних. Показано, що підлітковий вік чутливий до становлення ціннісних орієнтацій як системотворчого компонента самосвідомості, тому основним завданням у підлітковому віці стає набуття стійких позитивних умов розвитку ціннісних орієнтацій у підлітків, які сприятимуть позитивному ставленню до себе.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ ІЗ ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

2.1. Організація та методи емпіричного дослідження психологічних особливостей ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою

Проблема діагностики психологічних особливостей ціннісних орієнтацій старших підлітків із девіантною поведінкою – надзвичайно актуальна та важлива при вирішенні питань психологічного благополуччя особистості. Психологічна діагностика ціннісних орієнтацій старших підлітків з девіантною поведінкою дозволяє нам визначити й сильні сторони особистості, спланувати шляхи й способи підвищення їх соціалізованості. Тому вивчення психологічних особливостей ціннісних орієнтацій старших підлітків із девіантною поведінкою

сприяє перспективності розвитку особистості в подальшому.

При виборі методик діагностики психологічних особливостей ціннісних орієнтацій старших підлітків з девіантною поведінкою нами враховувалась: надійність методики за даними дослідників, її доступність для молодших підлітків та придатність методики для групових обстежень психологічних особливостей ціннісних орієнтацій у старших підлітків, а також можливість математичної обробки отриманих результатів. Використано низку взаємопов'язаних методик, котрі прямо або опосередковано діагностують ціннісні орієнтації старших підлітків з девіантною поведінкою. Для всебічного вивчення психологічних особливостей ціннісних орієнтацій старших підлітків з девіантною поведінкою нами було використано такий комплекс методик:

- 1) методика «Визначення схильності до девіантної поведінки» (О. Орел) – уможливорює виявлення схильності старших підлітків до девіантної поведінки;
- 2) методика дослідження суспільно-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда – задля дослідження особливості соціально-психологічної адаптації старших підлітків;
- 3) методика діагностики агресивної поведінки Басса-Дарки – спрямована на дослідження агресивної поведінки у старших підлітків;
- 4) тест-опитувальник задля визначення самостворення особистості (В. Столін та С. Пантелєєв) – для визначення особливостей ставлення старших підлітків до себе.

Таким чином, методика «Визначення схильності до девіантної поведінки» (О. Орел) дає змогу з'ясувати схильність підлітків до девіантної поведінки [15].

Запропонована методика діагностики схильності до девіантної поведінки (СДП) виступає стандартизованим тестом-опитувальником, призначеним задля вимірювання готовності підлітків до здійснення різних форм девіантної поведінки. Опитувальник являється набором спеціалізованих психо-діагностичних шкал, які спрямовані на вимірювання готовності/схильності до здійснення окремих форм девіантної поведінки. Методика у собі передбачає урахування установки на суспільно бажані відповіді випробовуваних.

Шкали цього опитувальника розподіляються на змістовні й службову. Змістовні шкали в свою чергу спрямовані на вимірювання психологічного змісту комплексу між собою пов'язаних форм девіантної поведінки, тобто соціальних й особових установок, які стоять за цими поведінковими проявами. Водночас службова шкала призначається для вимірювання схильності підлітка давати про себе соціально-схвалювану інформацію та оцінки достовірності результатів опитувальника, й задля корекції результатів за змістовними шкалами у залежності від вираженості установки опитуваного на соціально-бажані відповіді. Тож, методика включає два варіанти, які містять набори шкал. Обробка результатів проходить на основі ключів для підрахунку первинних «сирих балів».

Далі робиться підрахунок первинних («сирих») балів та їх переведення в традиційні «Т-бали». Кожній відповіді, при відповідності із ключем, присвоюється 1 бал. Потім по кожній зі шкал підраховується первинний сумарний бал, котрий потім, при необхідності, піддається корекції в зв'язку із дією чинника спеціальної бажаності, у відповідності до процедури, описаної вище. Потім проводять переведення «сирих балів» у стандартні «Т-бали».

Наведемо описи шкал й особливості їх інтерпретації.

1. Шкала установки на соціальну бажаність (тобто службова шкала) – слугує для вимірювання готовності випробуваного представляти себе у найсприятливішому світлі, із погляду соціальної бажаності. Показники у 50-60 Т-балів вказують на помірну тенденцію респондента давати при заповненні опитувальника відповіді, котрі є соціально-бажаними. Показники понад 60 балів свідчать же про тенденцію випробуваного демонструвати суворе додержання навіть малозначних соціальних норм, навмисне бажання показати себе у кращому світлі та про настороженість щодо ситуації обстеження в цілому. Результати, котрі перебувають в діапазоні 70-89 балів, вказують на високу настороженість опитуваного стосовно психодіагностичної ситуації і про сумнівну достовірність результатів за ключовими шкалами. Про сприйняття ситуації, як експертної, водночас із помірно високими показниками за шкалою № 1 теж свідчить їх різке пониження за основними діагностичними шкалами й

підвищення за шкалою жіночої соціальної ролі. Задля чоловічої ж популяції перевищення сумарного первинного балу по шкалі соціальної бажаності, значення одинадцяти первинних балів свідчить про невірогідність результатів згідно з основними шкалами. Дані нижче 50 Т-балів свідчать про той факт, що випробовуваний не є схильним приховувати власні норми й цінності та коректувати свої відповіді у напрямі соціальної бажаності. Одночасно високі дані за службовою й за основними шкалами (крім шкали 8) свідчать про сумнівну вірність результатів чи дисоціацію у свідомості випробовуваного відомих йому й реальних норм поведінки.

2. Шкала схильності до порушення норм і правил призначена для вимірювання схильності випробовуваного підлітка до порушення певних норм та правил, схильності до заперечення загальноприйнятих норм й цінностей та зразків поведінки. Результати, що лежать в діапазоні 50-60 Т-балів, свідчать про вираженість вищезазначених тенденцій та про нонконформістські установки випробовуваного й про його схильність протиставляти свої власні норми та цінності груповим, про тенденцію «порушувати спокій» та шукати труднощі, які можна було б подолати. Показники, які знаходяться у діапазоні 60–70 Т-балів, свідчать про значну вираженість нонконформістських тенденцій та прояв негативізму й примушують сумніватись у достовірності результатів тестування за даною шкалою. Результати ж нижче 50 Т-балів, за цією шкалою, свідчать про конформні установки підлітка та схильність слідувати стереотипам й загальноприйнятим нормам поведінки. В деяких випадках, за умови поєднання з достатньо високим інтелектуальним рівнем випробовуваного та тенденцією приховувати реальні норми й цінності, такі оцінки можуть вказувати на фальсифікацію результатів.

3. Шкала схильності до адиктивної поведінки – є призначеною для вимірювання готовності дитини підліткового віку реалізувати адиктивну поведінку. Результати, що лежать у діапазоні 50–70 Т-балів свідчать про схильність опитуваного підлітка до відходу від реальності з допомогою зміни свого психологічного стану, а також про схильність до ілюзорно-компенсаторного способу вирішення особистих проблем. Окрім того, ці

результати свідчать ще й про орієнтацію на чуттєву сторону життя та про наявність «сенсорної спраги», а також про гедоністично орієнтовані норми й цінності. Показники понад 70 Т-балів вказують на сумнівність результатів або ж про наявність вираженої психологічної потреби у адиктивних станах, що потрібно з'ясовувати, використовуючи при цьому додаткові психодіагностичні засоби. Показники нижче 50 Т-балів є свідченням або ж невираженості вище перелічених тенденцій, або ж соціального контролю поведінкових реакцій.

4. Шкала схильності до самоушкоджувальної та саморуйнуючої поведінки – призначається для вимірювання готовності реалізувати певні форми аутоагресивної поведінки. Об'єкт вимірювання частково перетинається із психологічними властивостями, які вимірюються шкалою № 3. Результати, котрі перебувають в діапазоні 50–70 Т-балів за шкалою № 4, кажуть про низьку цінність свого власного життя, схильність до ризику та виражену потребу у гострих відчуттях, а також про садомазохістські тенденції. Результати 70 Т-балів вказують на сумнівну вірність результатів. Показники за даною шкалою нижче 50 Т-балів вказують на відсутність тенденції до соматизації тривоги та про відсутність готовності до реалізації саморуйнуючої поведінки, а також відсутність схильності до реалізації комплексів вини в поведінкових реакціях.

5. Шкала схильності до агресії й насильства – призначена задля вимірювання готовності випробовуваного до здійснення агресивних тенденцій у поведінці. Показники, які лежать у діапазоні 50–60 Т-балів, свідчать про наявність у підлітка агресивних тенденцій. Показники, що знаходяться в діапазоні 60–70 Т-балів, свідчать про агресивну направленість особи в взаємовідносинах із іншими людьми, про схильність розв'язувати проблеми шляхом насильства та про тенденцію використовувати приниження партнера в спілкуванні, як засіб стабілізації самооцінки, а також про наявність садистичних тенденцій. Дані понад 70 Т-балів свідчать про сумнівну достовірність результатів. Дані, які лежать нижче 50 Т-балів, говорять про невираженість агресивних тенденцій та про неприйнятність насильства, як засоба рішення проблем, про нетиповість агресії, як способу виходу із фруструючих ситуацій. Низькі ж показники за цією шкалою, у сукупності із високими показниками за

шкалою соціальної бажаності, свідчать в свою чергу про високий ступінь суспільного контролю поведінкових реакцій.

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій призначена задля вимірювання ступеня схильності випробуваного підлітка контролювати поведінкові вияви емоційних реакцій (ця шкала має зворотний характер). Показники, що лежать у межах 60–70 Т-балів, кажуть про слабкість вольового контролю емоційної сфери та про небажання контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій. Окрім того, це свідчить й про схильність реалізовувати негативні емоції у поведінці безпосередньо, без затримки, та про несформованість вольового контролю власних потреб й чуттєвих потягів. Показники нижче, ніж 50 Т-балів згідно з даною шкалою вказують на невираженість даних тенденцій та про жорсткий самоконтроль будь-яких поведінкових емоційних реакцій і чуттєвих бажань.

7. Шкала схильності до деліквентної поведінки – сформована з тверджень, які диференціюють «звичайних підлітків» й осіб з зафіксованими правопорушеннями, котрі вступають у конфлікт з загальноприйнятим способом життя й правовими нормами. Вимірює готовність (схильність) підлітків до реалізації деліквентної поведінки, при цьому виявляючи «деліквентний потенціал», що лише при певних обставинах може реалізуватись у житті підлітка. Результати, що лежать в діапазоні 50–60 Т-балів, кажуть про наявність деліквентних тенденцій і про низький рівень соціального контролю. Результати ж вище 60 Т-балів свідчать про досить високу готовність до здійснення деліквентної поведінки. Підсуки нижче 50 Т-балів свідчать про невираженість вказаних тенденцій, що, у поєднанні із високими показниками згідно з шкалою соціальної бажаності, може казати про доволі високий рівень соціального контролю. Треба враховувати, що зміст й структура деліквентної поведінки у хлопців та дівчат істотно відрізняються, й, відповідно, вирізняються пункти, що входять у шкалу деліквентності задля жіночого й чоловічого видів методики.

Таким чином, методика дослідження суспільно-психологічної адаптації К. Роджерса – Р. Даймонда (адап.Т. Снегирьовою) досліджує особливості соціально-психологічної адаптації старших підлітків [73]. Модель відносин

людини з соціальним оточенням і собою виходить із концепції особи як суб'єкта свого розвитку. Адаптованість передбачає узгодженість вимог соціального середовища та особових тенденцій. Вона передбачає в собі реалістичну оцінку себе й дійсності, особову активність та гнучкість, соціальну компетентність. Шкала складається із 101 думки, з яких 36 відповідають критеріям соціально-психологічної адаптованості. Критерії адаптованості частково співпадають із критеріями особової зрілості, у їх числі: відчуття власної гідності та вміння поважати інших, відвертість реальній практиці діяльності та відносин, розуміння власних проблем та прагнення оволодіти, справитись із ними. Навпаки, критерії дезадаптації (37 висловів) в собі передбачають: неприйняття себе й інших, наявність захисних бар'єрів в осмисленні власного актуального досвіду, уявне вирішення проблем й ригідність. 28 висловів, що залишились є нейтральними. У число останніх включена контрольна шкала («шкала брехні»).

Шкала надається обстежуваним підліткам в вигляді невеликого зошита із висловами, де під кожним надрукована семиступінчата шкала (задля одноразового використання). Нижче призводяться інструкція й текст. Шкала є орієнтованою на вік від 14 років й старше. Виконання тесту триває 45 хв. Вимірювання та інтерпретація результатів здійснюється психологом.

Вислови у тесті згруповані за 6 чинниками, які відповідають критеріям адаптованості й дезадаптованості (у дужках вказані номери думок):

- 1) прийняття – неприйняття себе;
- 2) прийняття інших – конфлікт із іншими;
- 3) емоційний комфорт (оптимізм та врівноваженість) – емоційний дискомфорт (тривожність й турбота чи, навпаки, апатія);
- 4) очікування свого внутрішнього контролю (орієнтація на той факт, що досягнення життєвої мети залежить від себе, акцентуються відповідальність та компетентність) – очікування зовнішнього контролю (розрахунок на поштовх й підтримку ззовні, пасивність у вирішенні життєвих задач);
- 5) домінування – відомість (залежність від інших);
- 6) «відхід» та відсторонення від проблем.

Зіставлення коефіцієнтів СПА із об'єктивними показниками – успішністю, позицією учня в системі міжособистісних відносин в класі – вкрай бажано, тому що дозволяє виявити адекватність даних, отриманих за допомогою шкали. Індекси однієї й тієї ж величини, скажімо, дуже високі та тяжіючі до 50, можуть бути загалом адекватними (як у групі найуспішніших та популярних у класі учнів) або ж завищеними, що свідчать про особливості особистісної реакції учнів на їх практику діяльності та відносин із оточуючими, про компенсаторні й гіперкомпенсаторні тенденції в ставленні до себе та вимог дійсності. За низькими індексами СПА, які тяжіють до 30, можуть стояти досить різні причини. Вони можуть бути адекватною реакцією на відсутність успіху у навчанні, неблагополуччя у відносинах із однолітками або негативну установку учителів щодо учня, але й можуть свідчити про відхилення в сфері суб'єктивних переживань.

Тож, методика діагностики агресивної поведінки Басса-Дарки направлена на дослідження агресивної поведінки у старших підлітків [40].

А. Басс розділив поняття «агресія» (агресивна поведінка) й «ворожість» і визначив останню, як «реакцію, яка розвиває негативні відчуття й негативні оцінки людей та подій». Утворюючи опитувальник, що диференціює прояви агресії та ворожості, А. та А. Дарки виділили різні види агресивних й ворожих реакцій: фізична агресивність (напад) – використання фізичної сили проти іншої особистості; непряма агресія – агресія, котра обхідними шляхами спрямована на іншу особу (плітки та злобні жарти), та агресія, котра ні на кого не спрямована – вибухи люті в формі крику, тупання ногами чи биття кулаками по столу (характеризуються неспрямованістю й неврегульованістю); схильність до роздратування – підготовка до прояву при найменшому збудженні запальності або різкості чи грубості; негативізм – опозиційна міра поведінки, що зазвичай спрямована проти авторитету або керівництва; ця поведінка може зростати від пасивного опору до інтенсивної боротьби проти сталих законів й звичаїв; образа – заздрість й ненависть до оточуючих, що зумовлені відчуттям гіркоти, гніву на увесь світ за реальні або ж уявні страждання; підозрілість – недовіра й обережність до людей, що засновані на переконанні про те, що інші мають намір

заподіяти шкоду; вербальна агресія – вираз негативних відчуттів, як через форму словесних відповідей (сварка, крик чи виск), так й через їх зміст (загрози, прокляття або лайка). Крім того, виділяють ще один пункт – це почуття провини. Відповіді на запитання цієї шкали виражають стримуючий вплив почуття вини на прояви поведінки, що забороняються нормами суспільства. Цей пункт виражає ступінь переконання обстежуваного підлітка у тому, що він є поганою людиною, та що скоює хибні вчинки.

Опитувальник складається із 75 тверджень, на котрі випробуваний відповідає «так» або «ні». Оброблення опитувальника Басса-Дарки проводиться з допомогою індексів різних форм агресивних та ворожих реакцій, котрі визначаються підсумовуванням отриманих відповідей відповідних ключу:

1. Непряма агресія.
2. Фізична агресія.
3. Вербальна агресія.
4. Негативізм.
5. Образа.
6. Підозрілість.
7. Роздратування.
8. Каяття та відчуття провини.

Тест-опитувальник для визначення самоствавлення особистості (В. Столін та С. Пантелєєв) [73] дає нам змогу визначити особливості ставлення підлітків до самих себе. Опитувальник є багатовимірним діагностичним інструментом, що заснований на принципі стандартизованого самозвіту, та містить в собі 110 питань. Інструкція й процедура опитування були спрямовані на те, щоб знизити вплив соціальної бажаності й стратегії самоподачі. Найменше число спотворень виникає в випадку, якщо випробуваний підліток має особисту зацікавленість в результатах, проте не вбачає у інформації щось визначальне для його життя. Такий рівень мотивації буває за умови, коли в випробуваного є бажання розширити знання про себе самого та випробувати й перевірити себе.

Опитувальник включає наступні шкали:

Шкала 1 – внутрішня чесність – «Відкритість» – пов'язана із такими аспектами образу «Я», самоставлення та поведінки, що, будучи важливими задля особистості, важко допускаються до розуміння. Низькі значення цієї шкали говорять про глибоку усвідомленість «Я» та підвищену рефлексивність й критичність, здатність не приховувати від себе й інших значиму неприємну інформацію. Крайні низькі значення можуть бути свідченням самовідкритості, яка часом межує із цинізмом. Високі значення свідчать про закритість та нездатність чи небажання усвідомлювати й видавати значиму інформацію про себе, в крайньому вираженні – про пряму брехню й фальсифікацію результатів в бік суспільно бажаних відповідей.

Шкала 2 – «Самовпевненість» – бачення про себе, як про самотійну й вольову, енергійну та надійну людину, якій є за що саму себе поважати. Низькі значення шкали свідчать про незадоволеність собою, про сумнів в здатності викликати повагу. А високі значення відповідають високій думці про себе та самовпевненості й відсутності внутрішньої напруги.

Шкала 3 – «Самокерівництво» – уявлення про те, що ключовим джерелом активності й результатів, котрі стосуються як діяльності, так й власної особистості суб'єкта, являється він сам. Людина із високим балом згідно з шкалою виразно переживає особисте «Я», як внутрішній стержень, що інтегрує її індивідуальність й життєдіяльність, вважає, що доля її знаходиться у її власних руках, та відчуває почуття обґрунтованості й послідовності своїх внутрішніх спонукань і цілей. Низькі ж бали свідчать про віру суб'єкта і підвладність його «Я» обставинам часу, про нездатність протистояти долі, розмитий локус «Я» та відсутність тенденції шукати причини вчинків в собі самому.

Шкала 4 – зображене самоставлення – «Дзеркальне «Я»» – це очікуване ставлення до себе із боку інших людей. Високі значення цієї шкали відповідають баченню суб'єкта про те, що його особистість, діяльність та характер здатні викликати в інших повагу й симпатію, схвалення та розуміння. Низькі значення свідчать про очікування протилежних відчуттів від іншого.

Шкала 5 – «Самоцінність» – ілюструє емоційну оцінку себе самого, свого «Я» за внутрішніми інтимними критеріями любові та духовності, багатства

внутрішнього світу. Високі оцінки за даною шкалою відображають зацікавленість в своєму власному «Я», любов до себе та почуття цінності власної особистості та одночасно передбачувану цінність свого «Я» задля оточуючих. Низькі ж значення шкали характеризують недолік свого духовного «Я» та сумніви в цінності власної особи, а також відстороненість, що межує із байдужістю до свого «Я», втрату інтересу до власного внутрішнього світу.

Шкала 6 – «Самоприйняття». Високий полюс відповідає дружньому ставленню до самого себе, згоді з самим собою, схваленню власних планів й бажань, безумовному прийняттю себе таким, який ти і є, нехай навіть із недоліками. Низький полюс же свідчить про відсутність перерахованих якостей – недостатність самоприйняття, що являється симптомом дезадаптації.

Шкала 7 – «Самоприв'язаність». Високі показники цієї шкали вказують на ригідність «Я-концепції», прив'язаність і небажання змінюватися на фоні позитивного ставлення до самого себе. Ці переживання досить часто супроводжуються прив'язаністю до неадекватного «Я»-образу. У останньому випадку тенденції до збереження такого образу – один з захисних механізмів самосвідомості. Низькі ж значення свідчать про протилежні тенденції: бажання щось змінити, потяг до відповідності із ідеальним уявленням про себе.

Шкала 8 – внутрішня конфліктність. Високі значення по цій шкалі вказують на наявність внутрішніх конфліктів та сумнівів, непогодження із собою, тривожно-депресивних станів, котрі супроводжуються переживанням відчуття провини. Помірне підвищення за цією шкалою говорить про підвищену рефлексію, глибоке проникнення вглиб себе, усвідомлення своїх труднощів та адекватний образ «Я» та відсутність витіснення. Вкрай низькі значення вказують на заперечення проблем, закритість та поверхневу самовдоволеність.

Шкала 9 – «Самозвинувачення». Високі значення по цій шкалі вказують на самозвинувачення та готовність поставити собі у вину власні промахи й невдачі, а також власні недоліки. Шкала являється індикатором відсутності симпатії, яка супроводжується негативними емоціями на особисту адресу, незважаючи навіть на високу самооцінку якостей і досягнень.

Шкали об'єднані в три незалежні і добре інтерпретовані фактори:

1-й чинник – Самоповага: шкали 1, 2, 3, 4. Відображає оцінку свого власного «Я» стосовно соціально-нормативних критеріїв модальності.

2-й чинник – Аутосимпатія: шкали 5, 6, 7. Ілюструє емоційне ставлення суб'єкта до свого власного «Я».

3-й чинник – Самоприниження: шкали 8, 9. Вказує на негативне ставлення до себе.

Обробка й аналіз результатів відбувається через підрахунок «сірих балів» шкальних значень згідно з ключем. При співпадінні із ключем зараховується 1 бал, а при неспівпадіння – 0 балів.

Отже, для всебічного вивчення психологічних особливостей ціннісних орієнтацій старших підлітків з девіантною поведінкою нами використано такий комплекс методик: методика «Визначення схильності до девіантної поведінки» (О. Орел) – дає нам змогу виявити схильність у старших підлітків до девіантної поведінки, а методика соціально-психологічної адаптації К. Роджерса – Р. Даймонда – досліджує особливості соціально-психологічної адаптації у них, методика агресивної поведінки Басса-Дарки – спрямована на дослідження агресивної поведінки старших підлітків, а тест-опитувальник задля визначення самоставлення індивідуальності (В. Столін, С. Пантелєєв) – дає змогу визначити особливості ставлення підлітків до самих себе.

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження психологічних особливостей ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою

Формування позитивних ціннісних орієнтацій старших підлітків із девіантною поведінкою має будуватись не лише на основі теоретичного аналізу наукових робіт із цієї проблеми, але й із врахуванням результатів діагностики психологічних особливостей ціннісних орієнтацій випробуваних із девіантною поведінкою. Для цього проведене емпіричне дослідження, в ньому брали участь 58 учнів 8-х класів.

З метою вивчення психологічних особливостей ціннісних орієнтацій старших підлітків з девіантною поведінкою було використано кілька взаємопов'язаних методик, котрі прямо або ж опосередковано діагностують

вказаний феномен і прояви девіантної поведінки випробуваних. Для всебічного вивчення особливостей ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою використано комплекс діагностичних методик: методику «Визначення схильності до девіантної поведінки» (О. Орел), методику дослідження соціально-психологічної адаптації К. Роджерса – Р. Даймонда, методику діагностики агресивної поведінки Басса-Дарки та тест-опитувальник для визначення самостворення особистості (В. Столін і С. Пантелєєв).

Проведення методики «Визначення схильності до девіантної поведінки» (О. Орел) дало нам змогу виявити схильність старших підлітків до девіантної поведінки. Експериментальне дослідження базується на положенні про те, що прагнення до самоактуалізації властиве усім, в тому числі особам, що схильні до протиправної поведінки. В підлітковому віці самоактуалізація може змінити вектор розвитку, а це у подальшому зумовлює не просоціальний, а асоціальний характер поведінки. Результати представлені в табл. 2.1.

Результати дослідження представлені також на рис. 2.1. Узагальнюючи результати, що були отримані при проведенні методики О. Орел, на основі порівняння шкал, які свідчать про вираження певних форм девіантної поведінки, нами встановлено, що у підлітків найяскравіше виражені схильність до порушення норм і правил, схильність до адиктивної поведінки й схильність до самоушкоджувальної й саморуйнуючої поведінки, а також схильність до делінквентної поведінки.

Таблиця 2.1

**Результати діагностики схильності старших підлітків
до девіантної поведінки**

№	Основні шкали	Ступінь вираженості (у %)		
		низька	середня	висока
1	Установки на суспільну бажаність (службова шкала)	4	94	2
2	Схильності до порушення норм і правил	18,4	45,2	36,4
3	Схильності до адиктивної поведінки	20,8	47	32,2
4	Схильності до самоушкоджувальної та саморуйнуючої поведінки	25,2	43,4	31,4
5	Схильності до агресії та насильства	38,2	43,2	18,6
6	Морального контролю емоційних реакцій	37,8	41,8	20,4
7	Схильності до делінквентної поведінки	29,6	31,2	39,2

Показники схильності до порушення норм та правил є свідченням про те, що підлітки є нонконформістами, здатними протистояти соціальним нормам.

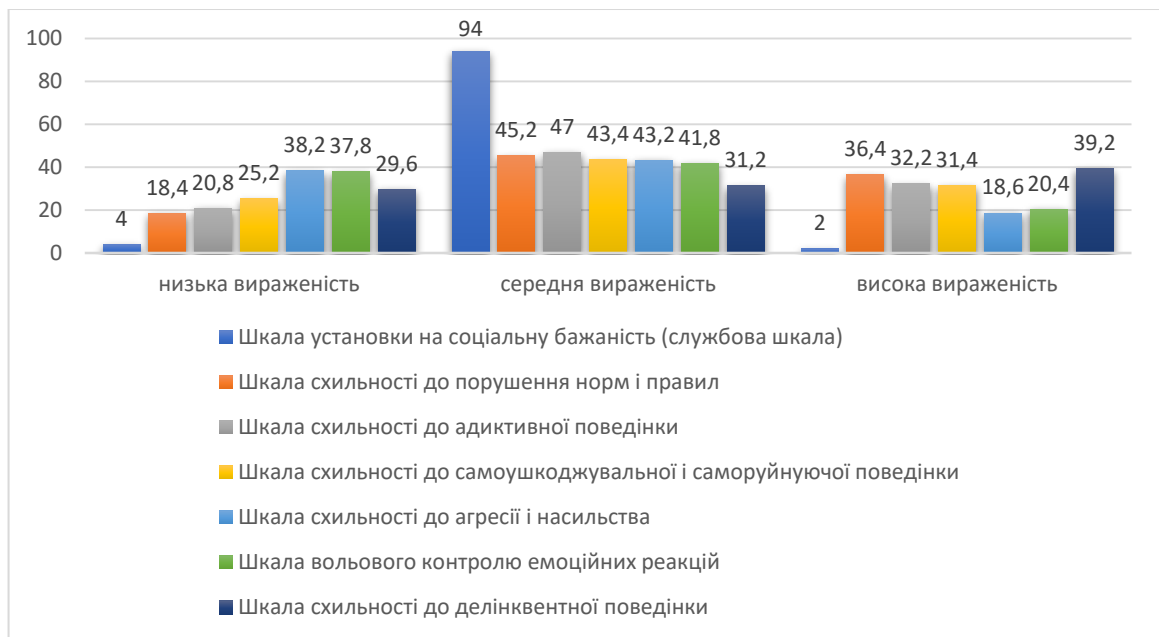

Рис. 2.1. Результати діагностики схильності старших підлітків до девіантної поведінки

Отримані результати й їх аналіз дозволили виділити такі основні групи досліджуваних старших підлітків.

Група 1. Підлітки, що мають схильність до делінквентної поведінки (шкала № 7) і до порушення норм й правил (шкала № 2) й до низького вольового контролю згідно з емоційними реакціями (шкала № 6). Ця група представлена 37,2% від усіх старших підлітків.

Група 2. Підлітки, що схильні до адиктивної (шкала №3), до самоушкоджувальної й саморуйнуючої поведінки (шкала №4). Дану групу складають 36,4 % старших підлітків.

Група 3. Підлітки, що не мають схильності до поведінки, яка відхиляється. Дана група представлена у кількості 26,4 % старших підлітків.

Роблячи аналіз психологічних особливостей трьох виявлених груп старших підлітків, варто відзначити принципові відмінності поведінки в їхніх представників. В групах старших підлітків 1 і 2 домінуючою є деструктивна поведінка, що спрямовується або назовні (протиправні дії та схильність до подолання норм й правил, відсутність самоконтролю емоційних реакцій в групі

(1), або ж усередину, на самого себе (саморуйнуюча й адиктивна поведінка в групі (2). Для нас суттєвим є той факт, що, згідно із отриманими емпіричними даними, схильність старших підлітків до делінквентної поведінки часто поєднується зі схильністю до порушення соціальних норм та правил.

Проведення дослідження згідно з методикою суспільно-психологічної адаптації К. Роджерса – Р. Даймонда дало нам змогу виявити особливості соціально-психологічної адаптації старших підлітків (таблиця 2.2).

Таблиця 2.2

Результати дослідження соціально-психологічної адаптації підлітків

Октанти	Показники
Адаптивність	132,41
Деадаптивність	104,52
Неприйняття себе	19,09
Неприйняття інших	19,84
Емоційний дискомфорт	20,03
Зовнішній контроль	25,26
Відомість	20,52
Ескапізм (втеча від проблем)	19,28

За результатами дослідження соціально-психологічної адаптації старших підлітків було побудовано діаграму (рис. 2.2).

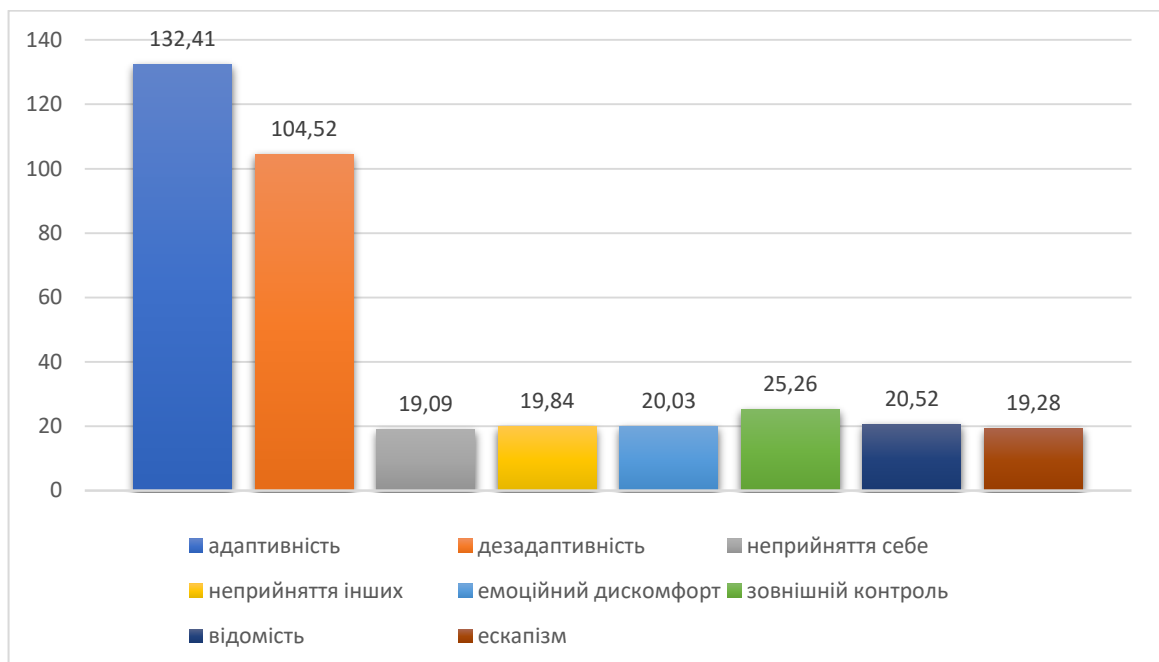

Рис. 2.2. Результати дослідження соціально-психологічної адаптації старших підлітків

Кількісний розподіл показників соціально-психологічної адаптації старших підлітків за її компонентами представлено на рис. 2.3.

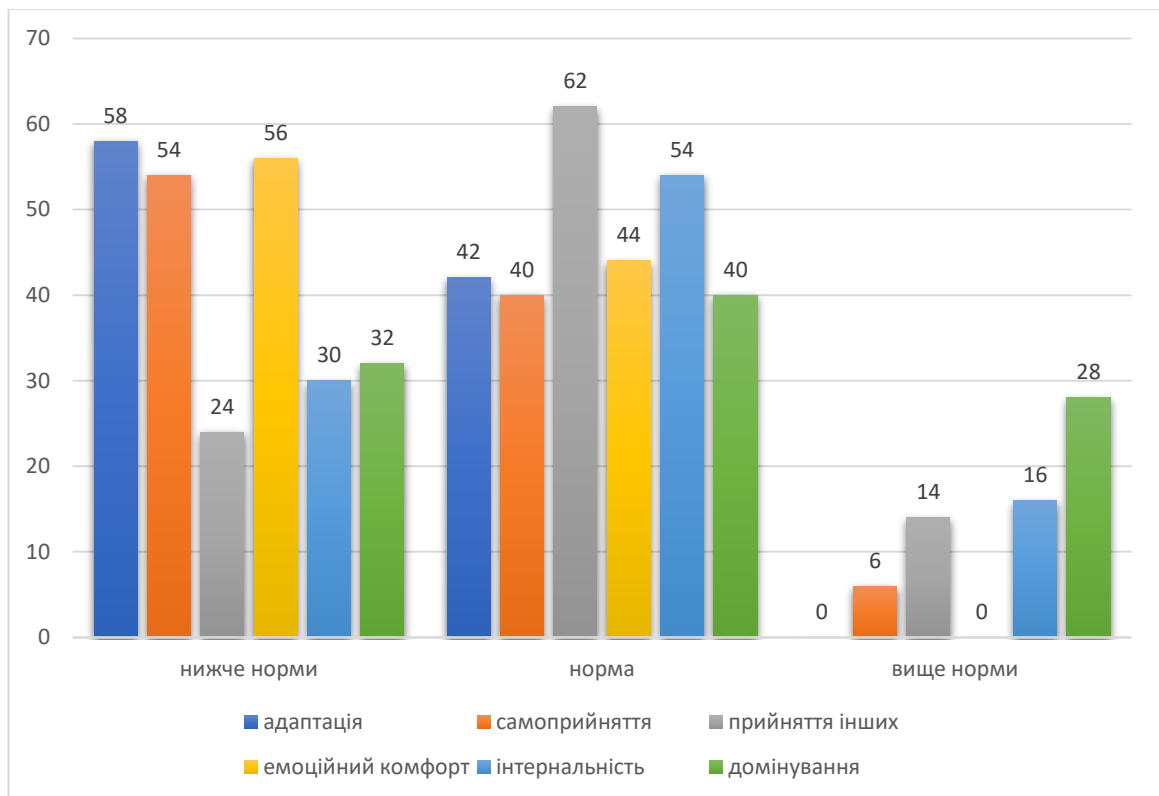

Рис. 2.3. Рівні соціально-психологічної адаптації старших підлітків

Як бачимо, серед випробуваних зустрічалися як адаптовані підлітки, так й особи із соціально-психологічною дезадаптацією. Проведемо рівневий аналіз показників соціально-психологічної адаптації старших підлітків:

- показник адаптації на низькому рівні виявлено у 58% старших підлітків, рівень норми – в 42%. Одержані результати свідчать про загальну тенденцію, властиву підлітковому віку стосовно соціально-психологічної адаптації;

- показник самоприйняття констатовано на рівні нижчому за норму у 54% випадків, рівень норми у 40%, і 6% підлітків мають рівень вищий за норму;

- на рівні нижчому за норму прийняття інших властиве 24% старших підлітків, на рівні норми – 62%, вищому за норму – 14% осіб. В цілому можна констатувати тенденції, досить сприятливі для соціально-психологічної адаптованості старших підлітків;

- показник емоційного комфорту на рівні нижчому за норму притаманний 56% старших підлітків, на рівні норми – 44%. На рівні вищому за норму не визначено у жодного з випробуваних;

– показник інтернальності особистості на нижчому від норми рівні зафіксовано в 30% старших підлітків, а на рівні норми – у 54%, вищий же за норму – у 16% осіб. Зазначене цілком відповідає тенденціям досліджуваної вікової групи; це дозволяє припустити значущість тенденцій до екстерналізації внутрішніх переживань як фактора нормативної моделі соціалізації.

– показник домінування як один із чинників соціально-психологічної адаптації старших підлітків має, в цілому, сприятливий прогноз.

Узагальнюючи результати вивчення соціально-психологічної адаптації старших підлітків, маємо підстави констатувати розподіл практично всіх показників соціально-психологічної адаптації старших підлітків із вектором до низьких рівнів розвитку описаних вище інтегральних показників.

Проведення методики діагностики агресивної поведінки Басса-Дарки дало змогу виявити особливості агресивної поведінки старших підлітків. Аналіз методики показує, що для більшості старших підлітків притаманні середні й середньо-високі показники фізичної агресивності (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Результати дослідження фізичної агресії старших підлітків

Показник	Частота		Процентилі
	абсолютна	у відсотках	
1,00	5	2,2	2,2
2,00	3	1,3	3,6
3,00	24	10,7	14,2
4,00	30	12,4	26,7
5,00	24	10,7	37,3
6,00	42	17,8	55,1
7,00	32	14,2	69,3
8,00	38	16,4	85,8
9,00	29	12,0	97,8
10,00	5	2,2	100,0
Всього учнів	58	100,0	

Як бачимо, більшість старших підлітків вважають припустимим використовувати фізичну агресію в різних ситуаціях міжособистісної взаємодії і вважають себе здатними до застосування фізичної сили до інших.

Для переважної більшості старших підлітків притаманними виступають середні й середньо-високі показники вербальної агресивності (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Результати дослідження фізичної агресії старших підлітків

Показник	Частота		Процентилі
	абсолютна	в процентах	
1,00	3	1,3	1,3
2,00	2	0,9	2,2
3,00	6	2,7	4,9
4,00	6	2,7	7,6
5,00	16	7,1	14,7
6,00	19	8,4	23,1
7,00	26	11,6	34,7
8,00	41	18,2	52,9
9,00	29	12,9	65,8
10,00	28	12,4	78,2
11,00	27	12,0	90,2
12,00	22	9,8	100,0
Всього учнів	58	100,0	

Отже, більшість старших підлітків вважають припустимим застосування вербальної агресії у повсякденному спілкуванні.

Для непрямой агресії частіш за все зустрічаються середні показники. Це свідчить про той факт, що старші підлітки припустимим вважають використання непрямой агресії у певних ситуаціях, проте вдаються до неї рідше, аніж до прямої, та оцінюють її менш позитивно, аніж прояви прямої агресії (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Результати дослідження непрямой агресії старших підлітків

Показник	Частота		Процентилі
	абсолютна	у відсотках	
1,00	6	2,7	2,7
2,00	10	4,4	7,1
3,00	21	9,3	16,4
4,00	42	18,7	35,1
5,00	56	24,9	60,0
6,00	42	18,7	78,7
7,00	39	17,3	96,0
8,00	9	4,0	100,0
Всього учнів	57	100,0	

Аналіз індексу агресивності за методикою А. Басса – А. Дарки нам дозволив встановити те, що для більшості старших підлітків притаманними є середні показники агресивності (59%). У той же час високі показники агресивності теж є притаманними для дволі значного відсотку старших підлітків (32%). Низькі показники виявились властивими для 9% старших підлітків (рис. 2.4).

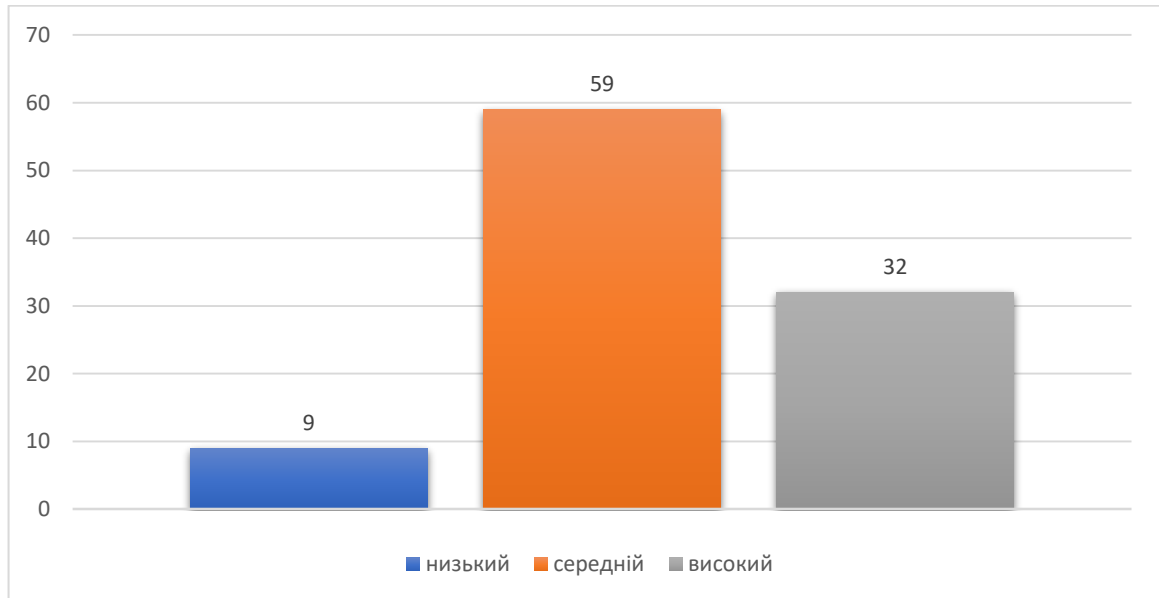

Рис. 2.4. Результати дослідження агресивності старших підлітків

Проаналізувавши результати дослідження, було з'ясовано, що основним показником, котрий пов'язаний із агресивністю у старших підлітків, є вербальна агресія. Так, вербальна агресія є максимально припустимим проявом агресивності для старших підлітків. Однак, варто зазначити, що й фізична агресія також є притаманною для багатьох старших підлітків і в багатьох випадках виступає в якості основного прояву агресивної поведінки.

Вивчення зв'язку між індексом агресивності й індексом ворожості виявила, що в старших підлітків ці два феномени пов'язані. Позитивний зв'язок забезпечується за рахунок підозри (схильності до недовірливого ставлення, впливає із переконання, що оточуючі мають на меті завдати шкоду). Виявлено зв'язок між індексом агресивності та шкалою негативізму. Частині підлітків притаманні такі специфічні ознаки кризи, як гіпертрофоване прагнення незалежності та бунт проти авторитетів, а також критичне переосмислення цінностей і негативізм.

Далі ми визначили рівні схильності старших підлітків до девіантної поведінки: високий (високі показники схильності до різновидів девіантної поведінки та показники дезадаптації й показники агресивності); середній (середні показники схильності до різновидів девіантної поведінки та середні показники дезадаптації й середні показники агресивності); низький (низькі показники схильності до різновидів девіантної поведінки, показники дезадаптації та показники агресивності).

Визначені нами рівні схильності старших підлітків до девіантної поведінки подані у таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Рівні схильності старших підлітків до девіантної поведінки

Рівні	% досліджуваних
високий	24
середній	61
низький	15

За результатами дослідження рівнів схильності старших підлітків до девіантної поведінки побудовано діаграму (рис. 2.5).

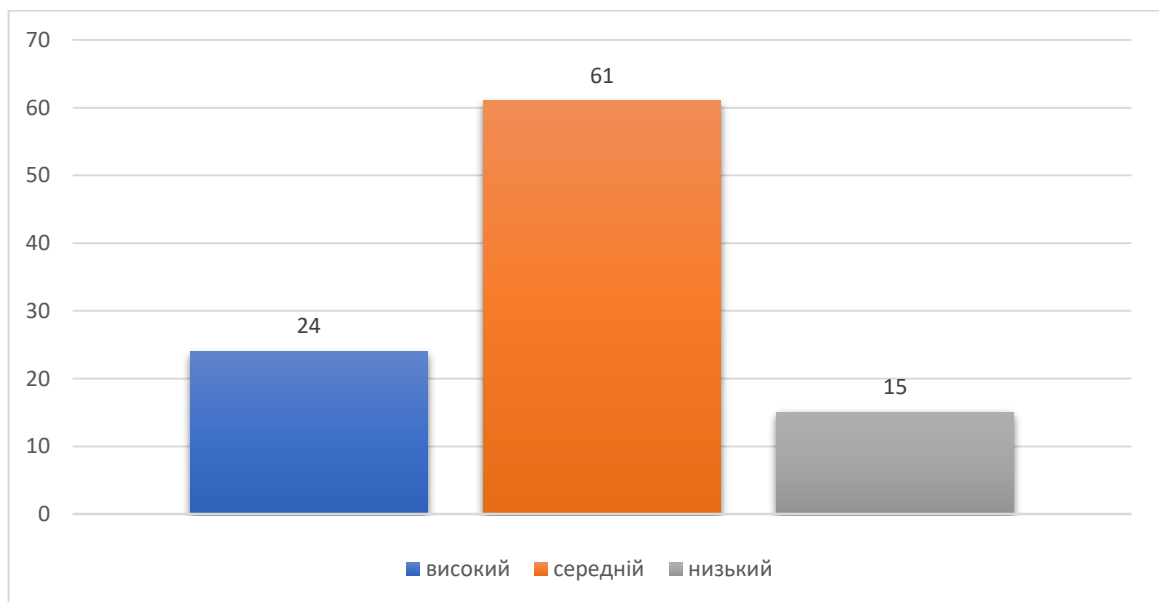

Рис. 2.5. Результати дослідження рівнів схильності старших підлітків до девіантної поведінки

Як видно з таблиці та діаграми, 24% підлітків характеризуються високим рівнем схильності до девіантної поведінки, 61% – середнім, 15% – низьким.

Проведення тесту-опитувальнику В. Століна та С. Пантелєєва дало нам змогу виявити особливості ставлення старших підлітків до самих себе. Кількісний же розподіл самоставлення старших підлітків за компонентами представлений на рис. 2.6.

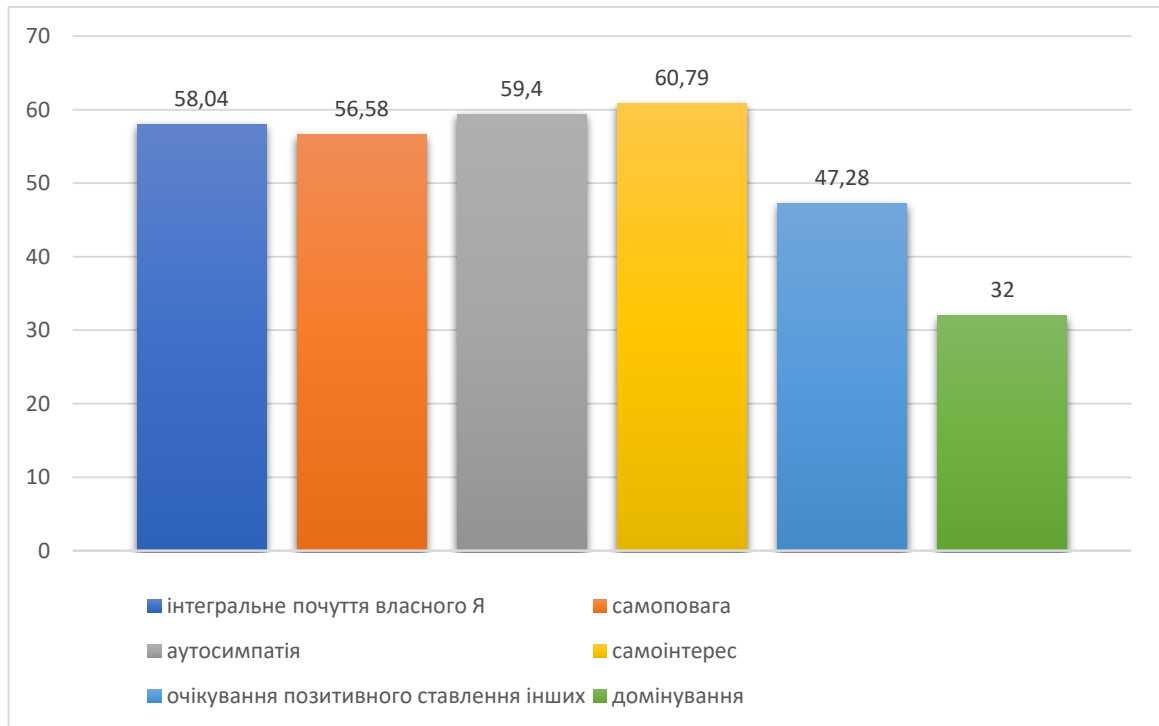

Рис. 2.6. Результати дослідження самоставлення старших підлітків

Результати, що були отримані за методикою В. Століна та С. Пантелєєва, свідчать, що для старших підлітків характерним є середній рівень позитивного ставлення до самих себе на рівні глобального емоційного та предметно недиференційованого самоставлення. Ці показники склали 58,04 балів. На конкретнішому рівні, диференційованішому за емоційною ознакою, в підлітків теж відзначаються високі показники. Так, за шкалою «Самоповага» 56,58 балів, це свідчить про те, що випробувані підлітки вірять в себе та свої сили й здібності. За шкалою «Аутосимпатія» підлітки набрали 59,40 балів. Отримані дані говорять про те, що старшим підліткам властиві такі емоційні реакції на себе, як презирство, роздратування та винесення самовироки. Невисокі, в свою чергу, показники за шкалою «Самоінтерес» (60,79 балів) свідчать про інтерес до своїх власних думок та почуттів, про впевненість в своїй цікавості задля інших. Згідно з шкалою «Очікування позитивного відношення інших», яка вказує на рівень феноменального подвоєння глобального відношення до свого «Я», результати є

нижчими за середні значення – 47,28 балів, що свідчить про незначне очікування позитивного ставлення оточуючих до себе.

Варто також проаналізувати, який саме ранг підлітками було надано поняттю «Я» – це надає нам можливість казати про позитивне чи негативне ставлення до свого «Я», тобто, чим вищим є ранг поняття, тим кращим є у досліджуваних ставлення до свого «Я». У групі старших підлітків поняття «Я» має середній ранг ($1,46 \pm 1,11$). На підставі цього можемо говорити про позитивне ставлення старших підлітків до себе.

У цілому, старші підлітки приймають самих себе, знаючи як позитивні, так й негативні сторони своєї особистості, що відповідає інтегральній оцінці свого власного «Я». Відповідно, для них є характерною віра у свої сили і можливості змінити себе й зовнішні обставини, контроль свого власного життя та повага до самого себе. Аутосимпатія досліджуваних показує цілковите прийняття самих себе та довіру до себе. В підлітків у меншій мірі виявляється очікуване ставлення інших, яке може характеризувати, як відсутність цілковитої спрямованості на думку інших та прийняття інших або ж очікування позитивного чи негативного ставлення оточуючих до себе. Значний відсоток підлітків говорить про зацікавленість власною особистістю й інтерес до власних думок й почуттів, бажання розуміти себе й удосконалюватись, бути впевненим в цікавості для інших.

Поряд із прийняттям себе підлітками, в деяких з них спостерігаються прояви самозвинувачення, котрі набувають характеру низької самооцінки, та баченням себе за перевагою недоліків й бажанням змінити себе. Прослідковується доволі високий рівень прийняття самих себе старшими підлітками, зацікавлення власним внутрішнім світом та прояв схвалення сторін власної особистості. Ставлення інших зовсім не впливає на поведінку підлітка й не зумовлює його емоційний чи поведінковий стан. Варто зазначити, що в підлітків присутнє певне розуміння самих себе, своїх особливостей та розуміння свого внутрішнього стану. Негативізм прослідковується в поведінці підлітка через самозвинувачення та бачення себе через недоліки й нереалістичні бажання змінитися.

В результаті проведеного дослідження, було виокремлено такі характеристики ціннісних орієнтацій старших підлітків, як позитивні і негативні. До групи підлітків з позитивними ціннісними орієнтаціями віднесено тих учнів, які продемонстрували високі й середні показники за шкалами «аутосимпатія» та «самоповага», а також «самоінтерес» за опитувальником «Самоставлення». До групи підлітків із негативними ціннісними орієнтаціями віднесено тих підлітків, які продемонстрували низькі показники за шкалами «самоповага», «аутосимпатія» та «самоінтерес».

Визначені якості і характеристики ціннісних орієнтацій підлітків подано на рис. 2.7. Як бачимо, 76,6% старших підлітків характеризуються позитивними, а 23,4% – негативними ціннісними орієнтаціями.

Також ми припустили, що позитивні ціннісні орієнтації менш властиві підліткам, які показали наявність схильності до різних форм девіантної поведінки. Для виявлення взаємозв'язку схильності до девіантної поведінки підлітків із позитивними і негативними ціннісними орієнтаціями проведено порівняльне дослідження (однофакторний дисперсійний аналіз ANOVA при $p < 0,05$). Визначено статистично значимі відмінності за показниками позитивних ($F=3,64$ при $p=0,03$) та негативних ціннісних орієнтацій ($F=7,83$ при $p=0,00$).

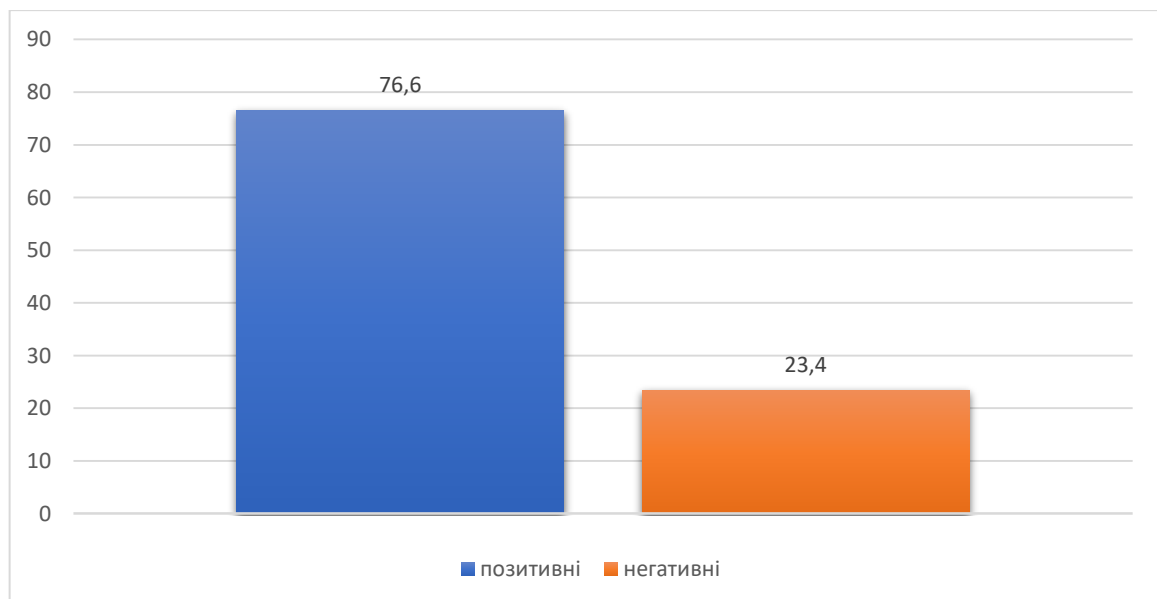

Рис. 2.7. Типи ціннісних орієнтацій старших підлітків

Щоб з'ясувати, як саме відрізняються показники за цими шкалами в групах підлітків з позитивними і негативними ціннісними орієнтаціями, нами було проведено тест множинних порівнянь Шеффе та виявлено, що підліткам з негативними ціннісними орієнтаціями притаманним є вищий рівень схильності до девіантної поведінки ($M=56,57$), аніж для підлітків з позитивними ціннісними орієнтаціями ($M=38,10$ при $p=0,00$). Такі результати вказують на те, що для підлітків із негативними ціннісними орієнтаціями більшою мірою, ніж для підлітків із позитивними ціннісними орієнтаціями, притаманними є прояви девіантної поведінки (рис. 2.8).

За результатами проведеного порівняльного аналізу підлітків із позитивними та негативними ціннісними орієнтаціями можемо частково підтвердити думку про те, що підлітки із негативними ціннісними орієнтаціями більшою мірою схильні до девіантної поведінки, ніж підлітки із позитивними ціннісними орієнтаціями.

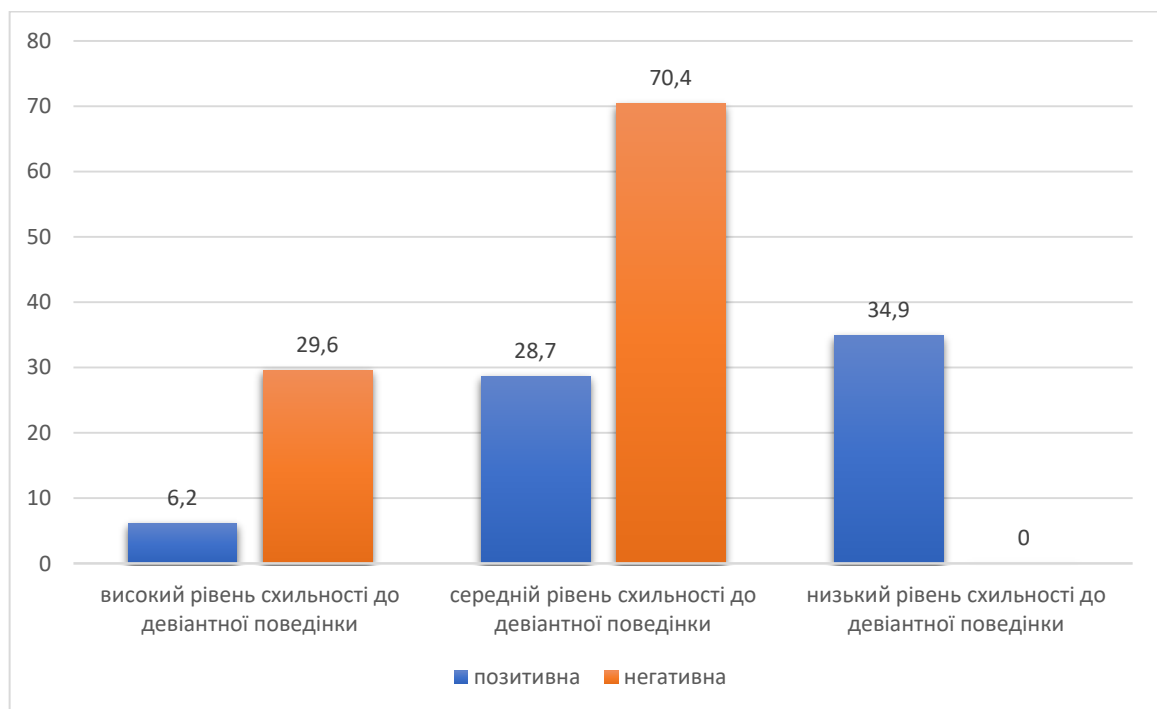

Рис. 2.7. Результати порівняльного аналізу позитивних і негативних ціннісних орієнтацій та схильності підлітків до девіантної поведінки

Проведене дослідження старших підлітків із негативними ціннісними орієнтаціями, порівнюючи її з підлітками з позитивними ціннісними

орієнтаціями, можемо зробити ряд узагальнень. Так, із бесід зі вчителями, класними керівниками та психологом закладу освіти нами було з'ясовано те, що частина старших підлітків, які схильні до девіантної поведінки, постійно проводить спроби пригноблювати інших вихованців, часто молодших за віком. Ставлення до навчання негативне або байдуже. Дослідження показало, що у підлітків з негативними ціннісними орієнтаціями схильність до девіантної поведінки вірогідно вища, ніж у підлітків з позитивними ціннісними орієнтаціями. Це говорить про те, що у підлітків з негативними ціннісними орієнтаціями більше вираженою є готовність до реалізації протиправної поведінки на фоні низького рівня соціального контролю. Деадаптивні соціальні та особистісні установки випробуваних даної групи дозволяють, за певних обставин, учиняти різні правопорушення. У старших підлітків з негативними ціннісними орієнтаціями частіше виражена деадаптація, яка впливає на формування негативного ставлення до себе, припускає несприйняття себе, самозаперечення, ускладнює формування позитивного образу Я.

Отже, емпірично досліджено особливості ціннісних орієнтацій старших підлітків з девіантною поведінкою. За результатами проведеної психологічної діагностики, виявлено 11 підлітків із негативними ціннісними орієнтаціями та одночасно схильністю до девіантної поведінки, що визначило необхідність розробки корекційної програми з формування позитивних ціннісних орієнтацій старших підлітків з девіантною поведінкою.

Висновки до розділу 2

1. Емпірично досліджено психологічні особливості ціннісних орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою. Для цього використано комплекс діагностичних методик: дослідження суспільно-психологічної адаптації К. Роджерса – Р. Даймонда; «Визначення схильності до девіантної поведінки» (О. Орел); діагностика агресивної поведінки Басса-Дарки; тест-опитувальник з визначення самоставлення особистості (за В. Століним, С. Пантелєєвим).

2. Емпірично визначено й обґрунтовано, що 24% учнів підліткового віку характеризуються високим рівнем схильності до девіантної поведінки, 61% – середнім, 15% – низьким. За результатами діагностики виявлено, що 76,6% випробуваних характеризуються позитивними, а 23,4% – негативними ціннісними орієнтаціями. За результатами порівняльного аналізу доведено, що учні підліткового віку із негативними ціннісними орієнтаціями більшою мірою схильні до девіантної поведінки, ніж учні підліткового віку із позитивними негативними ціннісними орієнтаціями.

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМКИ КОРЕКЦІЇ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ ІЗ ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

3.1. Основні підходи до формування ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою

Аналізуючи літературні джерела з проблеми формування позитивних ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою та на основі результатів власного експериментального дослідження, розроблено корекційну програму з метою формування позитивних ціннісних орієнтацій випробуваних.

Провідна роль у процесі корекції належить психологу, адже власні можливості самого підлітка у цьому плані використовуються не повністю, що не є сприятливими умовами для розвитку у підлітка відповідальності за власну поведінку, адже самосвідомість у цей період все більше включається у процес управління поведінкою (такої думки дотримувались М. Боришевський і Ю. Миславський, А. Осницький та І. Слободянюк). Якщо узагальнити, то

особистісну саморегуляцію можна представити у вигляді свідомої активності індивіда, спрямованої на приведення у відповідність внутрішніх резервів до умов зовнішнього середовища. Це допомагає успішно досягти значущої мети. У процесі саморегуляції особистості активною є її самооцінка та домагання, соціально-психологічні очікування та Я-концепція.

Важливою є здатність підлітків адаптуватися до різноманітних життєвих ситуацій (вони обирають стиль поведінки та способи реагування). Це обумовлюється достатньо стійким та адекватним знанням про самих себе, адже вони постійно «примірюють» свої можливості до вимог ситуації, співвідносять поведінку з очікуваннями інших, і це все передбачає достатньо високий рівень розвитку особистісної рефлексії [18]. Функціонування особистості у старших підлітків супроводжується актуалізацією самосприйняття як самостійного суб'єкта на фоні зростання потреби в самопізнанні та саморегуляції.

Створення сприятливих умов з метою розвитку цих потреб, поглиблення у самопізнання та саморегуляцію, які гармонізують Я-концепцію підлітків, значно пом'якшують в останніх перебіг кризи та зменшують внутрішню та зовнішню конфліктність. Активізувати процес особистісного саморозвитку важливо, адже це надає можливості уникнути деяких ускладнень чи загострити конфліктні тенденції. Задля цього необхідно активізувати процес самопізнання, забезпечуючи підлітків практичними засобами самопізнання та сформувати у них навички саморегуляції емоційних станів та поведінки. Психолог повинен допомогти зміцнити почуття власної гідності підлітків та підвищити їх впевненість у собі, завдяки чому легше проходить подолання негативної Я-концепції, що напряду позначається на поведінці та ставленні підлітка.

Корекційну роботу, що має за мету особистісні зміни учасників, зокрема, формування позитивних ціннісних орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою найефективніше організувати у групі із врахуванням групової динаміки, бо це природний шлях розвитку та саморозвитку особистості – через взаємостимуляцію між- та внутрішньоособистісних процесів і через взаємопроникнення змісту досвіду людини із міжособистісного простору в світ особистості (це є закон розвитку вищих психічних функцій) [64]. Кожне знання

про себе залишається лиш знанням, яке нічого не змінює в ціннісних орієнтаціях і не виконує внутрішньої роботи, якщо воно не буде апробоване в міжособистісній взаємодії (чи роботі в групах).

У групах тренінгу, спрямованого на формування позитивних ціннісних орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою, психолог має будувати роботу таким чином, щоб викликати у підлітків інтерес та бажання, прагнення до самопізнання і саморегуляції. Тобто, повинні бути актуалізовані й активізовані їх потреби щодо саморозвитку, а учня підліткового віку сприймати як суб'єкта саморозвитку.

Умови організації та проведення корекційної програми з формування позитивних ціннісних орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою прості. Вони, на нашу думку, необхідні для формування у підлітків здатності до саморозвитку.

В першу чергу, це особливий спосіб введення у предмет корекції. Наприклад, через генетично-вихідне поняття, котре потенційно вміщує в себе усю систему понять, які описують розглядуваний предмет (згідно положень теорії навчальної діяльності В. Давидової та Д. Ельконіна) [17]. У такий спосіб ціле може бути задане ще до того, як будуть запропоновані його елементні частини, які дозволять особистості підліткового віку, не знайомому із цілим, висувати гіпотези щодо його змісту. Це активізує самостійну пошукову діяльність учня підліткового віку. Вихідним поняттям тренінгу, спрямованого на розвиток у підлітків здатності не тільки ставити, а й розв'язувати завдання свого особистого розвитку, може стати категорія «Я».

По-друге, це власне є особливістю організації роботи корекційної групи. Вона спрямована на активізацію процесу особистісного саморозвитку й формування позитивних ціннісних орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою. Робота з учнями підліткового віку у групі має будуватись між двома «полюсами»: індивідуальне – спільне (суспільний досвід – рефлексія) [68]. В групах особистісного зростання маємо справу тільки з індивідуальним. Тут роботу побудовано на створенні й переживанні унікального досвіду «тут й тепер» у міжособистісному просторі групи й рефлексії. За такої

організації групового процесу, а саме при роботі тільки із індивідуальним, підліток не зможе опанувати засоби свідомої постановки мети саморозвитку.

Для оволодіння цими засобами необхідно показати учням підліткового віку (на рівні доступному для них) закономірності виникнення переживань і емоційних станів в людини, її взаємодії із іншими людьми, з'ясувати можливі причини особистісних проблем та конфліктів в спілкуванні. Але не можливо допустити, щоб психічна інформація («полюс спільного») спровокувала відхід підлітків у абстрактні міркування, котрі ніяк не стосуються їх конкретних особистісних проблем. В цьому випадку психолог не зможе допомогти особі підліткового віку у її саморозвитку. Подолання цієї суперечності можливе через постановку питань типу: «Що я маю зробити, у яку ситуацію повинен ввійти, аби у мені змінилось щось конкретне (як приклад, настрій)?». Звернути увагу учня-підлітка на те, що такі питання можуть існувати та можуть ставитись лиш щодо нього самого, а це уже шлях до постановки мети в процесі самозміни.

По-третє, це є особливим, продуктивним способом взаємодії учасників групи із психологом-керівником, від якого підлітками не очікуються готові рішення і зразки, але вони вміють ініціювати співпрацю, вказуючи, якої саме допомоги потребують. У групах особистісного розвитку не буває передання знань від ведучого до учасників, бо особисте знання можна тільки «напрацювати», «взяти» чи «видобути» з власного досвіду, а не у когось. Не може бути і еталону особистісного знання, бо воно є своїм, інакшим, а не більш чи менш правильним, кращим або гіршим [61]. У групі особистісного саморозвитку учня підліткового віку ніхто не виправляє, йому дають свободу вибору. Підліток сам вирішує, що йому робити з самим собою. При цьому, група допомагає своєму учаснику осмислити його емоційні стани, почуття, дії, взагалі не оцінюючи їх. Вона дає можливість особистості підліткового віку побачити у собі як гарні (сильні) сторони, так й недоліки. Це не буває просто раціональним висновком, адже підкріплюється безпосереднім досвідом переживання. Один із ефектів груп особистісного саморозвитку – посилення усвідомлення особистої поведінки і прийняття відповідальності за неї.

По-четверте, це є особливим стилем взаємодії учнів підліткового віку з девіантною поведінкою з їх однолітками, що забезпечується такою організацією спільної роботи підлітків в групі, за котрої між партнерами розподіляються різні точки зору із обговорюваної проблеми [51]. Завданням групи є координація подібних точок зору (за наявності психолога-керівника).

По-п'яте, це особливий тип взаємодії учня підліткового віку із самим собою, що змінюється в процесі тренінгу [4]. Ключове завдання керівника – озброїти підлітків інструментами самоаналізу та саморегуляції. А, як наслідок, принципово змінюється характер прийняття особистістю підліткового віку себе. Зокрема, прийняття себе залежить не тільки від ставлення до учня підліткового віку інших людей, а й від упевненості особистості в тому, що вона може змінити у собі те, що є, чи створити щось нове.

По-шосте, досягнення психологічної безпеки роботи у корекційній групі шляхом обов'язкового впровадження рефлексивних, дискусійних процедур, в яких точки зору партнерів протиставляються, з нерефлексивними, що працюють на встановлення почуття спільності та довіри, захищеності та підтримки, взаєморозуміння та сенситивності [31]. Побудова сумісності має відбуватися у двох проекціях. Сумісність будується на рівні свідомої домовленості у групі щодо норм співпраці, а також на невербальному і неусвідомленому рівні емоційної довіри. Відчуття учня-підлітка психологічного комфорту у групі є умовою формування позитивної «Я-концепції», бо конструктивна робота над собою учасників тренінгу може здійснюватись лише у згуртованому колективі, що постійно розвивається у психологічному відношенні в умовах позитивного забарвлення спілкування.

Вищенаведені умови формування позитивних ціннісних орієнтацій учнів пубертатного віку з девіантною поведінкою забезпечують перехід підлітків від об'єктної до суб'єктної поведінки, а корекція перетворюється в самокорекцію, саморозвиток та самовдосконалення.

Не менш ефективним засобом розвитку позитивних ціннісних орієнтацій є й цілеспрямоване навчання підлітків більш конструктивним способам поведінки [40]. Оскільки учні підліткового віку поки ще не мають достатнього

досвіду вирішення різних життєвих ситуацій, їх поведінка часто носить конфліктний характер, не будучи ефективною для даної ситуації. Суть конструктивних способів поведінки полягає в оволодінні складною ситуацією та подоланні існуючої перешкоди за свідомих, активних і адекватних дій по відношенню як до об'єктивних умов ситуації, так і до власних можливостей. Залежно від обставин, зусилля можуть бути спрямовані на зміну умов ситуації (якщо їх взагалі можна змінити) чи на активізацію і розвиток власних здібностей і можливостей (коли умови ситуації змінити не можна).

Неконструктивні способи поведінки дозволяють відсунути на якийсь час вирішення проблеми, не усуваючи тих причин, які породжують її, чи, навіть, призводять до дезорганізації діяльності. Так, засвоєння конструктивних або ж неконструктивних способів розв'язання різних життєвих ситуацій в різній мірі впливає на подальший розвиток особистості школяра підліткового віку [43]. Наявність конструктивних способів підвищує позитивний потенціал підлітка, сприяє формуванню упевненості в своїх силах та розвитку відчуття цінності особистості, веде до становлення важливих волевих якостей у вигляді самоконтролю і саморегуляції. Тому в ході корекції ціннісних орієнтацій учнів, психолог повинен навчати їх способам ефективної поведінки у житті.

Наступним завданням корекції ціннісних орієнтацій є розвиток реалістичних уявлень учнів підліткового віку про себе та про свої здібності й можливості («яким я є насправді»), що дозволить їм адекватно оцінювати себе та свою поведінку. У ході психологічного тренінгу це можна досягти двома шляхами – через надання підлітку учасниками групи зворотного зв'язку щодо його особистісних особливостей та через освоєння ним рольової поведінки [52]. Функція даних прийомів – зниження рівня егоцентризму дітей та формування у них вміння бачити себе та навколишній світ очима інших людей.

Також важливим завданням формування позитивних ціннісних орієнтацій учнів із девіантною поведінкою являється розвиток уявлення про свій ідеал («яким саме я би хотів бути»). Значення уявлення про своє ідеальне «Я», на думку Р. Бернса, полягає в тому, що воно допомагає школярам «контролювати свої спонтанні імпульси» [7, с. 82] та будувати свою поведінку, орієнтуючись на

цей ідеал. При спеціальній корекційній роботі психолога, невідповідність реального й ідеального уявленням про себе може стати позитивним стимулом та джерелом мотивації саморозвитку учня-підлітка.

При розробці корекційної програми з формування позитивних ціннісних орієнтацій учнів з девіантною поведінкою ми виходили з наступних міркувань. Так як процес корекції ціннісних орієнтацій передбачає вироблення у учнів підліткового віку умінь аналізувати власні переживання та поведінку, у них поступово підвищується рівень усвідомлення своїх власних особистісних якостей та емоційних станів, а також розуміння причин, що викликають ті чи інші переживання і емоції. Саме тому підліток починає глибше розуміти себе й ставитись до себе більш свідомо, що сприятиме виникненню впевненості в собі і почуттю самоповаги.

Такі позитивні зміни у самосприйнятті учня можуть актуалізувати його здатність та потребу у належному прийнятті інших людей, а це стає сприятливим підґрунтям для тренування навичок саморегуляції власних емоційних станів і переживань, для створення адекватної і відповідної реальній ситуації настанови поводитись належним чином. При корекції ціннісних орієнтацій учня підліткового віку останній, навчаючись самостійно керувати власними психічними станами та переживаннями, поступово звільняється від зовнішньої та внутрішньої конфліктності, що має позитивний вплив на його реальну поведінку.

Розроблена корекційна програма спрямована на формування позитивних орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою, має інтегративний характер та вміщує елементи різних психотерапевтичних і психологічних технік. Мета психокорекційної програми полягає у гармонізації ціннісних орієнтацій учнів підліткового віку, їх уявлень про себе та ставлення до себе; актуалізації та активізації процесів особистісного саморозвитку; формуванні навичок регуляції особистих психоемоційних станів і поведінки.

З цілей програми джерелять такі завдання:

а) розвиток навичок рефлексії при забезпеченні підлітків засобами самопізнання;

б) підвищення рівня сприйняття себе при зміцненні почуттів власної гідності та впевненості у собі;

в) пониження емоційного напруження та внутрішньоособистісних суперечностей при формуванні адекватної самооцінки;

г) опанування різними способами ефективної поведінки у життєвих ситуаціях;

д) підвищення мотивації щодо самовиховання та саморозвитку на фоні навчання способів внутрішнього самоконтролю.

Розроблений варіант програми готовий до використання. Він включає в себе 10 занять тривалістю по 1 год., що проводяться один раз на тиждень. Кількість учасників у групі варіативна, 12-16 осіб. Кожне з занять містить такі аспекти, як рефлексія попереднього кроку й аналіз домашніх завдань з саморозвитку, формування найближчої мети та пошук засобів її досягнення та стимуляція групової згуртованості, що має сприяти саморозкриттю учасників та їх відкритому спілкуванню, а також виникненню відчуття захищеності усіх учасників корекційної групи. В тренінгу використані наступні методи й прийоми: вступне та прикінцеве слово ведучого, бесіда і групова дискусія, рольові ігри й аналіз ситуацій, тренування ефективної поведінки та проєктивне малювання, елементи психогімнастики та психодрами, тілесної терапії та музикотерапії, релаксаційні методи та завдання на самопізнання.

Наголошуємо: ефективність корекційного впливу буде визначатися мірою включення учня підліткового віку у процес корекції, завдяки чому вона згодом змінюється на самокорекцію. Формування позитивних ціннісних орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою сприяє поглибленню розуміння власних особливостей. Підлітки вчаться аналізувати поведінку; підвищують свою самооцінку та упевненість у собі; знижують рівень тривожності та нервово-психічної нестабільності; члени тренінгової групи оволодівають навичками емоційної та поведінкової саморегуляції.

Тому корекційна програма сприяє формуванню позитивних ціннісних орієнтацій учнів з девіантною поведінкою, підтверджує можливість зниження або подолання у підлітковому віці внутрішньої і зовнішньої конфліктності

шляхом корекції ціннісних орієнтацій, формування у підлітків навичок самопізнання і саморегуляції. Використання групового психологічного тренінгу має за мету актуалізацію процесу формування позитивних ціннісних орієнтацій, посилює суб'єктне ставлення старших підлітків до себе та навколишнього світу, зокрема, забезпечує способами розв'язання внутрішніх протиріч, гармонізує особистість у підлітковому віці, зумовлюючи перехід з корекції в самокорекцію, саморозвиток та самовдосконалення.

3.2. Зміст корекційної програми з формування ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою та обґрунтування її ефективності

Тема. Формування позитивних ціннісних і життєвих орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою.

Мета корекційної програми:

1. Надання підліткам можливості зрозуміти важливість набуття ними суспільних навичок.
2. Актуалізація процесу суспільного самовизначення.
3. Створення умов сформування позитивного самоставлення.
4. Розуміння себе як особистості й знаходження способів особистого розвитку знання внутрішньо індивідуальних конфліктів і напружень.
5. Формування уміння організації оптимального спілкування, конструктивного розв'язання конфліктів в спілкуванні.

Ключові завдання корекційної програми:

- вироблення адекватних та ефективних навичок спілкування;
- формування ціннісних орієнтацій та соціальних навичок, котрі дають можливість адаптуватися в умовах колективу класу й школи;
- надання підліткам можливості зрозуміти важливість набуття ними соціальних умінь;

- формування почуття відповідальності за своє життя, розвиток моральної свідомості, моральності, шляхом оволодіння духовними цінностями.

Програма складається з 10 занять (додаток А), тривалістю близько години, котрі проводяться один раз кожного тижня.

1-й етап. Початкове тестування учасників групи із метою виявлення властивостей емоційно-особистісної сфери й типових способів взаємодії.

2-й етап. Пряма робота над темами програми.

3-й етап. Підсумкове тестування. Зворотній зв'язок від підлітків, їх відчуття та висновки від тренінгу.

4-й етап. Оброблення результатів тренінгу, проведення «круглого столу» із викладачами для аналізу й підведення підсумків роботи.

5-й етап. Зустріч із батьками (за їх бажанням).

Тема заняття 1 – «Знайомство. Правила роботи в групі». Мета заняття – інформувати учасників групи про суть роботи, задачі, групові норми; виявити тривалість занять; встановити принципи роботи у групі; сформувати стійку, доброзичливу атмосферу відкритості, психічного комфорту; формувати у членів колективу установку на взаєморозуміння. Тривалість: 1 год.

На цьому занятті з метою формування позитивних ціннісних і життєвих орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою пропонуємо виконання таких вправ і завдань:

I. «Знайомство» (до 10 хв.) [64]

II. Інформаційний блок «Правила групи» (15 хв.) [31]

III. Вправа «Прядіння пряжі» (5 хв.) [40]

IV. Вправа «Взаємне інтерв'ю» (15 хв.) [4]

V. Інформаційно-рефлексивний блок «Мій настрій» (5 хв.) [44]

VI. «Самопізнання» (15 хв.) [31]

Тема заняття 2 – «Я і мої соціальні ролі». Мета заняття – надати учням змогу спробувати змінити власну поведінку; надати учням можливість використати нові форми поведінки в ситуаціях, котрі наближені до реальних; змодельовати більш вдалі форми поведінки, розіграти їх у безпечній атмосфері;

дати учням можливість пережити незнайомі відчуття, сприйняти нові думки й ідеї; дати зворотний зв'язок. Тривалість: 1 год.

На цьому занятті з метою формування позитивних ціннісних і життєвих орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою пропонуємо виконання таких вправ і завдань:

1. Вправа «На котрого казкового героя я схожий?» (10 хв.) [38]
2. Інформаційне повідомлення «Ролі й маски у нашому житті» (10 хв.) [4].
3. Вправа «Групова дискусія» (10 хв.) [43].
4. Гра «Маски, що ми одягаємо» (20 хв.) [43].
5. Підведення підсумків (15 хв.).

Тема заняття 3 – «Я й мої соціальні ролі (продовження)». Ціль заняття – навчитися сприймати відповідальність за нормативні порушення; сприйняття переживань у конфліктних ситуаціях; формування меж у складних міжособистісних ситуаціях; розуміння мотивів індивідуальної поведінки; формування вміння емпатії. Час: 1 год.

На цьому занятті з метою формування позитивних ціннісних і життєвих орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою пропонуємо виконання таких вправ і завдань:

1. Вправа «Перетворення» (10 хв.) [31].
2. Інформаційне повідомлення «Зміна ролей» (5 хв.) [64].
3. Вправа «Мозковий штурм» (15 хв.) [44].
4. Вправа «Гра на заміну ролей» (20 хв.) [38].
5. Підведення підсумків (10 хв.).

Тема заняття 4 – «Самооцінка». Мета заняття – підтримка позитивної самооцінки. Тривалість: 1 год.

На цьому занятті з метою формування позитивних ціннісних і життєвих орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою пропонуємо виконання таких вправ і завдань:

1. «Мій портрет у променях сонця» (10 хв.) [31].
2. Інформаційний блок «Місце самооцінки у житті» (5 хв.) [38].

3. Групова дискусія: «Як підтримувати й покращувати свою самооцінку» (15 хв.) [43].

4. «Психомистецтво дарування компліментів» (10 хв.) [44].

5. Узагальнення та підведення підсумків (10 хв.).

Тема заняття 5 – «Неагресивне наполягання на своєму». Мета заняття – ідентифікувати загальновідомі ситуації, коли потрібно не агресивно наполягти на своєму; виявити тактики переконання; вправлятися у навичках вербального неагресивного наполягання на власній позиції; вправлятися в невербальних уміннях неагресивного наполягання на своєму. Час: 1 год.

На цьому занятті з метою формування позитивних ціннісних і життєвих орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою пропонуємо виконання таких вправ і завдань:

1. Вправа «10 подій» (15 хв.) [12].

2. Вправа «Мозковий штурм» (15 хв.) [18].

3. Інформаційний блок «Види поведінки й їх причини» (15 хв.) [4].

4. Вправа «Вербальні засоби в досягненні мети» (10 хв.) [25].

5. «Невербальні жести як інструменти досягнення мети» (10 хв.) [37].

6. Підведення підсумків (5 хв.)

Тема заняття 6 – «Пізнаємо себе». Мета заняття – розділення понять таких як «Я-ідеальний» та «Я-очима інших» чи «Я-справжній»; навчитися довіряти один одному, давати й отримувати підтримку; розбиратися в внутрішніх конфліктах; дивитися на себе із іншої сторони. Тривалість: 1 год.

На цьому занятті з метою формування позитивних ціннісних і життєвих орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою пропонуємо виконання таких вправ і завдань:

а) «Захоплена рука» (10 хв.) [64].

б) «Психологічна карта Я» (15 хв.) [38].

в) «Аркуші за спиною» (25 хв.) [31].

г) «Катастрофа» (10 хв.) [40].

д) «Я-справжнє, ідеальне, очима інших» (20 хв.) [44].

е) підведення підсумків (5 хв.).

Тема заняття 7 – «Куріння: міфи і реальність». Мета заняття – надати підліткам необхідну інформацію для подолання загально-прийнятих міфів і неправильного розуміння значення тютюну. Час: 1 год.

На цьому занятті з метою формування позитивних ціннісних і життєвих орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою пропонуємо виконання таких вправ і завдань:

1. Вправа «Валіза» (10 хв.) [43].
2. Повідомлення «Куріння: дослідження проблеми» (20 хв.) [51].
3. Вправа «Мозковий штурм» (15 хв.) [51].
4. Інформаційне повідомлення про куріння (10 хв.) [59].
5. Бесіда про довготривалі наслідки куріння (15 хв.) [51].
6. Підведення підсумків (5 хв.).

Тема заняття 8 – «Алкоголь: міфи і реальність». Мета заняття – надати підліткам необхідну інформацію для подолання загально-прийнятих міфів і неправильного розуміння значення алкоголю.

На цьому занятті з метою формування позитивних ціннісних і життєвих орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою пропонуємо виконання таких вправ і завдань:

1. Вправа «Намалюй відчуття, яке ти відчуваєш зараз» (15 хв.) [4].
2. Інформаційне повідомлення «Вплив алкоголю на організм» (5 хв.) [40].
3. Вправа «Групові дискусія щодо фізіологічних та поведінкових ефектів впливу алкоголю на організм» (10 хв.) [51].
4. Вправа «Роз'яснення причин вживання алкоголю» (15 хв.) [59].
5. Вправа «Обговорення мотивації вживання або невживання алкоголю» (5 хв.) [67].
6. Вправа «Дискусія» (10 хв.) [51].
7. Вправа «Бесіда» (10 хв.) [59].
8. Вправа «Узагальнення ключового змісту заняття» (5 хв.) [51].
9. Підведення підсумків заняття (5 хв.).

Тема заняття 9 – «Мій світ». Мета заняття – розвиток навичок поведінкової та емоційної саморегуляції.

На цьому занятті з метою формування позитивних ціннісних і життєвих орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою пропонуємо виконання таких вправ і завдань:

1. Вправа «Я буваю різним» (15 хв.) [4].

2. Інформаційне повідомлення «Вплив доброго настрою на самовідчуття» (5 хв.) [43].

3. Вправа «П'ять добрих слів» (15 хв.).

Мета: набуття можливості висловлюватися членам групи на адресу колег по груповій роботі.

4. Інформаційне повідомлення «Психологічні установки» (за Е. Бернсом) (10 хв.) [7].

5. Вправа «Карусель» (20 хв.) [64].

Мета: формування навичок швидкого реагування при вступі в контакт; розвиток емпатії й рефлексії в процесі заняття.

6. Розповідь для роздумів (10 хв.) [75].

7. Підведення підсумків заняття (5 хв.).

Тема заняття 10 – «Підсумкове заняття». Мета заняття – виявлення відношення учасників до занять, надати додаткову інформацію про їхню ефективність.

На цьому занятті з метою формування позитивних ціннісних і життєвих орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою пропонуємо виконання таких вправ і завдань:

Вправа Малюнок «Я – в минулому. Я – зараз» (40 хв.) [43].

Підсумок занять (30 хв)

Для початку учасники повинні завершити такі речення:

1. Я зміг навчитися....

2. Я дізнався, що...

3. Я здивувався тому, що...

4. Мені до вподоби, що...

5. Я був розчарований тим, що....

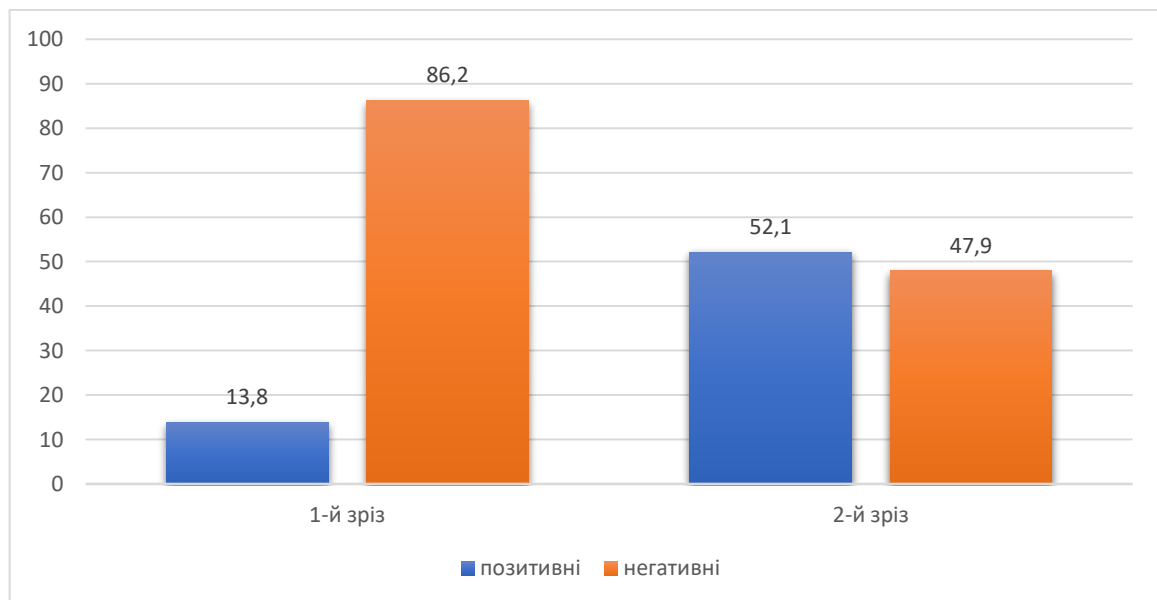
6. Найважливішим задля мене було...

Далі відбувається обговорення занять, учасники висловлюють власні побажання, зауваження.

Детальні розробки занять, спрямовані на формування позитивних ціннісних і життєвих орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою, розміщені у додатку А.

Отже, проведення корекційної програми, спрямованої на розвиток ціннісних орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою, уможлиблює подолання актуальних життєвих проблем, зокрема допомогти їм оволодіти ефективними способами їх вирішення у майбутньому. Під час роботи із підлітками варто спиратися на потребу учнів підліткового віку в самопізнанні, саморозвитку, ціннісне відношення до себе, що означає розуміння ними своїх чеснот, позитивне переживання їх, здатність керуватися даними знаннями й переживаннями у реальному житті, у поведінці, діяльності.

Визначені якості і характеристики ціннісних орієнтацій підлітків подано на рис. 3.1.

**Рис. 3.1. Типи ціннісних орієнтацій старших підлітків
(порівняльна характеристика)**

Як бачимо, 52,16% старших підлітків характеризуються позитивними (на етапі першого діагностичного зрізу було 13,8%), а 47,9% – негативними

ціннісними орієнтаціями (на етапі першого діагностичного зрізу було 86,2%). Це говорить про ефективність корекційної програми з формування ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою.

Отже, емпірично досліджено особливості ціннісних орієнтацій старших підлітків з девіантною поведінкою. За результатами повторної психологічної діагностики, виявлено зменшення кількості підлітків із негативними ціннісними орієнтаціями та одночасно схильністю до девіантної поведінки, що довело ефективність корекційної програми з формування позитивних ціннісних орієнтацій старших підлітків з девіантною поведінкою.

Висновки до розділу 3

Використання психотренінгу для роботи в групі з метою актуалізації чи активізації процесу формування ціннісних орієнтацій у підлітків, посилює суб'єктне ставлення їх до себе та навколишнього світу, а також забезпечує розв'язання внутрішніх протиріч. Тренінг допомагає гармонізувати особистість підлітка, зумовлюючи перехід корекції в самокорекцію і саморозвиток. Розроблено корекційну програму з формування позитивних ціннісних і життєвих орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою. Мета залучення цієї програми – гармонізація ціннісних та життєвих орієнтацій учнів підліткового віку, поглиблення їх уявлень про себе, розвиток нормального ставлення до себе; повна актуалізація та активізація процесів особистісного саморозвитку та формування навичок саморегуляції психо-емоційних станів та поведінки. Пропонована корекційна програма містить 10 занять тривалістю 1 год. кожне, які проводяться один раз на тиждень.

Розроблена корекційна програма набула інтегративного характеру, вміщуючи елементи різноманітних психотерапевтичних та психологічних технік. У програмі використані наступні методи і прийоми: слово ведучого та бесіда, групова дискусія та рольові ігри, аналіз ситуацій та тренування ефективної поведінки, проективне малювання та елементи психогімнастики, психодрами і тілесної терапії, а також музикотерапії, релаксаційні методи,

завдання на самопізнання. Корекційна програма, сприяючи формуванню позитивних ціннісних і життєвих орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою, допомагає знизити або подолати внутрішні та зовнішні конфлікти шляхом корекції Я-концепції при формуванні навичок самопізнання й саморегуляції.

За результатами повторної психологічної діагностики, виявлено зменшення кількості підлітків із негативними ціннісними орієнтаціями та одночасно схильністю до девіантної поведінки, що довело ефективність корекційної програми з формування позитивних ціннісних орієнтацій старших підлітків з девіантною поведінкою. Зокрема, у 52,16% старших підлітків характеризуються позитивними (на етапі першого зрізу було 13,8%), а 47,9% – негативними ціннісними орієнтаціями (на етапі першого зрізу було 86,2%).

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі проведено теоретичне обґрунтування й емпіричну перевірку психологічних особливостей ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою, це дало змогу зробити наступні висновки:

1. Визначено поняття девіантної поведінки особистості, яке знайшло своє відображення у вітчизняній й зарубіжній науково-психологічній літературі. Аналіз досліджень вчених різних наукових концепцій засвідчив відсутність єдиного підходу до визначення суті й структури цього феномена, який особливо часто виявляється підлітковому віці. Визначення суті понять «поведінка» і «девіація» дозволяє визначити девіантну поведінку, як дії й учинки індивіда або групи, що не відповідають загальноприйнятим нормам, що стає причиною порушення цих норм. Девіантною слід вважати будь-яку поведінку з різним ступенем вираженості, спрямованості чи вмотивованості поведінку, що має відхилення від критеріїв тієї чи іншої суспільної норми.

2. Робота з підлітками із девіантною поведінкою потребує вивчення чинників, що її викликають. До них можна віднести психологічні, біологічні, соціально-педагогічні, морально-етичні та соціально-економічні групи чинників. Біологічні чинники пов'язані з несприятливими особливостями організму (генетичними, психофізіологічними або фізіологічними), що утруднюють

соціальну адаптацію. Психологічні чинники зумовлені наявністю психопатології або акцентуації (надмірного посилення) окремих рис характеру. Соціально-педагогічні чинники виражені дефектами сімейного шкільного або ж суспільного виховання, у основі яких лежать статеві й індивідуальні особливості розвитку дитини, які призводять до відхилень в її соціалізації. Соціально-економічні чинники – це соціальна нерівність; розшарування суспільства на різні рівні достатку, на багатих і бідних; обмеження соціально прийнятних чи законних способів отримання гідного заробітку; підвищення безробіття; інфляція й, як наслідок, соціальна напруженість. Духовно-етичні чинники проявляються у руйнуванні цінностей, насамперед духовних. Показано, що підлітковий вік сенситивний до становлення ціннісних орієнтацій як системотворчого компонента самосвідомості, тому основним завданням у підлітковому віці стає набуття стійких позитивних умов розвитку ціннісних орієнтацій у підлітків, які сприятимуть позитивному ставленню до себе.

3. Емпірично досліджено психологічні особливості ціннісних орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою. Для цього використано комплекс діагностичних методик: дослідження соціально-психологічної адаптації К. Роджерса – Р. Даймонда; «Визначення схильності до девіантної поведінки» (О. Орел); діагностика агресивної поведінки Басса-Дарки; тест-опитувальник з визначення самостворення особистості (за В. Століним, С. Пантелєєвим). Емпірично визначено й обґрунтовано, що 24% учнів підліткового віку характеризуються високим рівнем схильності до девіантної поведінки, 61% – середнім, 15% – низьким. За результатами діагностики виявлено, що 76,6% випробуваних характеризуються позитивними, а 23,4% – негативними ціннісними орієнтаціями. За результатами порівняльного аналізу доведено, що учні підліткового віку із негативними ціннісними орієнтаціями більшою мірою схильні до девіантної поведінки, ніж учні підліткового віку із позитивними негативними ціннісними орієнтаціями.

4. Розроблено корекційну програму з формування позитивних ціннісних орієнтацій учнів підліткового віку з девіантною поведінкою. Мета корекційної програми – гармонізація ціннісних орієнтацій підлітків, їх особистісних уявлень

про свій внутрішній світ, ставлення до себе. Психотренінг також використовують з метою актуалізації та активізації процесів особистісного саморозвитку і формування навичок щодо саморегуляції психоемоційних станів та поведінки. Прямими завданнями програми є набуття навичок рефлексії; надання підліткам засобів самопізнання; підвищення рівня прийняття себе та зміцнення почуття власної гідності, а також впевненості в собі; зниження рівня внутрішньоособистісних суперечностей чи емоційного напруження; повноцінного формування адекватної самооцінки; навчання способ ефективної поведінки в різних життєвих ситуаціях; формування мотивації самовиховання, саморозвитку; навчання способів внутрішнього самоконтролю. Пропонована корекційна програма містить 10 занять тривалістю 1 год. кожне, які проводяться один раз на тиждень. Кожне заняття вміщує наступні моменти: рефлексію попереднього кроку; аналіз домашніх завдань із самопізнання і саморозвитку; формування особистісної найближчої мети та пошук засобів її досягнення; стимуляція згуртованості при роботі у групі, що сприятиме саморозкриттю учасників, набуттю довірливості у спілкуванні, виникненню відчуття захищеності кожного учасника корекційної групи.

Корекційна програма сприятиме формуванню позитивних ціннісних орієнтацій підлітків, які набули ознак девіантної поведінки, підтверджує можливість значного зниження або подолання у них внутрішньої і зовнішньої конфліктності через корекцію Я-концепції, а також формування у них навичок самопізнання та саморегуляції. Ця корекційна програма носить інтегративний характер, адже вміщує елементи різних психотерапевтичних та психологічних технік. У тренінгу використані різноманітні методи та прийоми: слово ведучого та бесіда, групова дискусія та рольові ігри, аналіз ситуацій та тренування ефективної поведінки, проєктивне малювання та елементи психогімнастики і психодрами, тілесна терапія та музикотерапія, релаксаційні методи та завдання на самопізнання. За результатами повторної діагностики, виявлено зменшення кількості підлітків із негативними ціннісними орієнтаціями та одночасно схильністю до девіантної поведінки, що довело ефективність корекційної програми з формування позитивних ціннісних орієнтацій старших підлітків з

девіантною поведінкою. Зокрема, у 52,16% старших підлітків характеризуються позитивними (на етапі першого зрізу було 13,8%), а 47,9% – негативними ціннісними орієнтаціями (на етапі першого зрізу було 86,2%). Це говорить про ефективність корекційної програми.

Перспективами дослідження визначено експериментальну перевірку ефективності запропонованої програми формування позитивних ціннісних орієнтацій учнів молодшого і середнього підліткового віку з девіантною поведінкою, у порівняльному аспекті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдулова Т. П. Психологія підліткового віку : навч. посіб. Харків : Гуманітарний центр, 2012. 240 с.
2. Азарова Л. А., Сятковський В. А. Психологія девіантної поведінки : навч.-метод. комплекс. Черкаси : ЧНПУ, 2009. 164 с.
3. Андронюк Т.А. Девіантна поведінка підлітків та прийоми психологічного впливу. *Вісник Херсон. держ. пед. ун-ту* : зб. наук. пр. : Пед. науки. Херсон, 1998. Вип. 1. С.33–38.
4. Баженов В. Г. Психологічні механізми корекції девіантної поведінки школярів. Харків : Гуманітарний центр, 2007. 320 с.
5. Бежан А.Б. Стандарти програми корекції девіантної поведінки підлітків віком 14-18 років, які мають досвід вживання психоактивних речовин. Київ : Україна, 2015. 180 с.
6. Белінська Є. А. Я-концепція і ціннісні орієнтації старших підлітків. *Педагогіка і психологія*. 2007. № 4. С. 25–30.
7. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. М. : Прогресс, 1986. 422 с.
8. Бойчук Л. О. Психологічні підходи до проблеми самоставлення особистості. *Педагогіка і психологія*. 2012. №2. С. 12-17.

9. Бойчук Л. О. Проблеми формування особистості в онтогенезі. Дрогобич : КОЛО, 2005. 252 с.
10. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки : курс лекцій. Київ : МАУП, 2006. 88 с.
11. Билкіна Н.Д. Розвиток уявлень про себе в онтогенезі. *Педагогіка і психологія*. 2017. №5. С. 38–48.
12. Важковиховуваність : сутність, причини, реабілітація : навч. посіб. / за ред. О. М. Полякової. Суми : Університетська книга, 2009. 346 с.
13. Вачков І. В. Основи технології групового тренінгу : посіб. Харків : Гуманітарний центр, 2009. 176 с.
14. Вейландє Л. В.-В. Професійний тренінг як засіб підготовки студентів до роботи з підлітками девіантної поведінки. *Науковий вісник*. Одеса, 2013. №9-10. С. 74–80.
15. Велієва С.В. Діагностика психічних станів дітей шкільного віку. Харків : Гуманітарний центр, 2005. 268 с.
16. Війтенко Н.М. Розвивальна освіта як засіб профілактики девіантної поведінки підлітків. *Науковий вісник*. Сер. : Психологія. 2015. Вип. 34. С. 24–26.
17. Вікова психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
18. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посіб. Київ : Освіта, 2016. 188 с.
19. Виховання важкої дитини : діти з девіантною поведінкою : посіб. / за ред. М.І. Рожкова. Харків : Гуманітарний центр, 2011. 384 с.
20. Виготський Л. Історичне значення психологічної кризи. Методологічне дослідження. *Психологія і суспільство*. 2023. № 1. С. 102-190.
- 20 а. Гірняк А.Н., Гірняк Г.С. Формовияви девіантної поведінки у сучасних молодіжних субкультурах та їх соціально-психологічний аналіз. *Психологія і суспільство*. 2023. № 1. С. 199-204.
21. Гонів О. Д. Робота вчителя з «важкими підлітками» : навч. посіб. Київ : НПУ, 2008. 240 с.

- 22.Грень Л. Я-концепція – методологічна основа саморозвитку і самовдосконалення підлітків у навчальному процесі. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2018. № 3. С. 191-199.
- 23.Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції : монографія. Тернопіль : Економічна думка, 2002. 186 с.
- 24.Дахно Р. Девіантна поведінка учнів загальноосвітніх закладів як психолого-педагогічна проблема. *Рідна школа*. 2010. №11. С.10–13.
- 25.Девіантна поведінка : посібник / Г. І. Колесникова, О. Б. Котова, І. А. Петрулевич. Харків : Гуманітарний центр, 2007. 120 с.
- 26.Дем'янчук О. О. Програма корекції девіантної поведінки підлітків. *Психолого-педагогічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти*. К. ; Житомир, 2007. С. 146–150.
- 27.Денисов І.Г. Соціальні чинники девіантної поведінки та профілактика їх виявлень у підлітковому віці. *Пост-методика*. 2012. №9. С. 130–133.
- 28.Змановська Є. В. Девіантологія : навч. посіб. Харків : Гуманітарний центр, 2006. 286 с.
- 29.Іванчук М.Г. Інтегративний характер формування особистості в підлітковому віці. *Педагогіка і психологія*. 2015. №1. С. 66–72.
- 30.Ісаєнко Н. Робота з «проблемними підлітками». *Психолог*. 2005. №11. С. 13–14.
- 31.Карпинський К.В. Психологічна корекція смислової регуляції життєвого шляху девіантної особистості : монографія. Львів : Світ, 2012. 139 с.
- 32.Квітковська Н. В. Психологія девіантної поведінки учнів (умови, причини, особливості виховання, проблемні родини, профілактика та корекція) : навч.-метод. посіб. Миколаїв, 2010. 240 с.
- 33.Кирейчева Є.В. Результати вивчення взаємозв'язку між структурними компонентами Я-концепції. *Гуманітарні науки*. 2014. № 1. С. 116-124.
- 34.Кисляк О. П., Нагорна І.І. Діагностика Я-концепції. *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. № 1. С. 11-14.
- 35.Ківенко Н. В. Девіантна поведінка : сучасна парадигма : монографія. Ірпінь : Акад. держ. податк. служби України, 2002. 240 с.

- 36.Кіреєва У. Психологічний аналіз Я-концепції підлітків у контексті самосвідомості. *Психологія і суспільство*. 2010. № 1. С. 120-130.
- 37.Клейберг Ю.А. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Харків : Гуманітарний центр, 2011. 160 с.
- 38.Ковальчук М. О., Тарханова І. Ю. Девіантна поведінка : профілактика, корекція, реабілітація : посібник. Харків : Гуманітарний центр, 2013. 286 с.
- 39.Козубовська І. В., Товканець Г. В. Соціальна профілактика девіантної поведінки : корекція відхилень у поведінці важковиховуваних дітей. Ужгород : Патент, 2008. 195 с.
- 40.Копова О. В. Профілактика і корекція девіантної поведінки підлітків : навч. посіб. Харків : Гуманітарний центр, 2008. 80 с.
- 41.Корепанова М.В. Теорія и практика становлення і розвитку образу Я : посібник. Донецьк : БАО, 2011. 286 с.
- 42.Корнілова Т.В., Григоренко Є.Л., Смирнов С.Д. Підлітки груп ризику. Харків : Гуманітарний центр, 2014. 336 с.
- 43.Кравченко О.Б. Психологічна програма корекції і розвитку особистості в підлітковому віці. Київ : РВВ КНЕУ, 2008. 80 с.
- 44.Кузикова С.Б. Корекція Я-концепції як умова подолання конфліктності у підлітків. Суми : СДП, 1999. 128 с.
- 45.Котенко Р. В. Вікова психологія. Черкаси : ЧНПУ, 2011. 463 с.
- 46.Куненко С.О. Механізми і функції самооцінки в структурі Я-концепції школярів. Харків : Гуманітарний центр, 2004. 138 с.
- 47.Кучерявенко Л.В. Девіантна поведінка: аналіз наукових підходів до пояснення її сутності і форм прояву в суспільстві. *Нова парадигма*. Вип. 47. Київ : НПУ, 2005. С. 181–187.
- 48.Ланцова Л.А. Соціологічна теорія девіантного поведіння. *Соціально-політичний журнал*. 2013. №4. С. 14–17.
- 49.Лапченко І.О. Самосвідомість підлітка як психологічна проблема. *Психологія : збірник наукових праць НПУ ім. М. Драгоманова*. Київ : НПУ, 1999. Вип. 7. С. 96–99.

- 50.Луценко Ю, А. Акцентуація характеру : онтогенетичний аспект : монографія. Львів : Світ, 2018. 188 с.
- 51.Луценко Ю.А. З досвіду корекційної роботи практичного психолога і соціального педагога з дітьми з девіантною та деліквентною поведінкою : посіб. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2015. 129 с.
- 52.Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Київ : Либідь, 2011. 520 с.
- 53.Маслова Н.О. Практика розвитку життєвих цінностей школярів. *Педагогіка і психологія*. 2008. № 3. С. 27-30.
- 54.Мельниченко Я. Становлення у підлітків самосвідомості. *Шкільний світ*. 2006. № 45. С. 6-9.
- 55.Менделевич В. Д. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Харків : Гуманітарний центр, 2005. 445 с.
- 56.Налчаджян А.А. Самосознание подростков. *Психология самосознания*. Самара : Бахрах-М, 2003. С. 270-332.
- 57.Немченко С.Г. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи : монографія. Донецьк : Юго-Восток, 2008. 262 с.
- 58.Немченко С.Г. Вікова психологія : підліткового і старшого шкільного віку. Одеса : Апостроф, 2015. 274 с.
- 59.Онищенко Н.П. Корекційна робота з дітьми з девіантною поведінкою. *Актуальні проблеми психологічної служби в системі освіти*: зб. наук. праць. Херсон : Персей, 2001. С. 108–111.
- 60.Павелків Р. В. Вікова психологія : підручник. Київ : Кондор, 2011. 468 с.
- 61.Павленко П. О. Соціально-психологічна робота з дітьми з девіантною поведінкою. Суми : СумДУ, 2007. 185 с.
- 62.Пантюх О.Л. Дослідження проблеми самоставлення у психології. *Педагогіка і психологія*. 2011. № 11. С. 74-78.
- 63.Парфанович І. І. Система попередження і подолання девіантної поведінки дівчат : монографія. Тернопіль : ТНПУ, 2012. 367 с.

- 64.Перешнюк Н. В. Девіантний підліток : профілактика і корекція відхилень. Харків : Гуманітарний центр, 2006. 192 с.
- 65.Проблеми соціальних девіацій : навч. посіб. / за ред. Є. П. Антоненко. Суми : СумДУ, 2010. 271 с.
- 66.Психологія особистості : навч. посіб. / за ред. О. Б. Столяренка. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
- 67.Психологічні механізми адаптації девіантів до сучасного соціокультурного середовища : монографія / Максимова Н.Ю., Грись А.М., Манілов І.Ф. [та ін.] ; за ред. Н.Ю. Максимової. Київ : Педагогічна думка, 2015. 254 с.
- 68.Психологія девіантної поведінки неповнолітніх : причини, умови виникнення, шляхи профілактики / Малькова Т., Федорова В., Семенець Т., Годованець В. Київ : Інститут психології ім. Г. Костюка, 2009. 95 с.
- 69.Психологія самосвідомості : історія, сучасний стан та перспективи дослідження / за ред. С.Д. Максименка, М.Й. Боришевського. Київ : ЛОГОС, 1999. 224 с.
- 70.Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) / упоряд. : В.Г. Панок, Ю.А. Луценко. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. 497 с.
- 71.Петренко В. О. Девіантна поведінка неповнолітніх : сучасні тенденції. Київ : Логос, 2010. 282 с.
- 72.Радчук Г. К., Андрійчук І.П. Психолого-педагогічні умови гармонізації Я-концепції школярів. Тернопіль, 2002. 48 с.
- 73.Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія : підручник. Київ : Академвидав, 2005. 360 с.
- 74.Сопрун І.П. Про особливості розвитку самосвідомості в підлітковому віці. *Наука і освіта*. 2011. №3. С. 60–62.
- 75.Тарновська О. С. Девіантна поведінка підлітків і превентивна робота : навч.-метод. посіб. Чернівці : Рута, 2003. 82 с.

76. Теорія деструктивності : навч. посіб. / М. В. Воронцова, В. Н. Макаров та ін. Харків : Гуманітарний центр, 2014. 360 с.
77. Толчініна О.І., Саванчук Т.О. Корекція девіантної поведінки підлітків : профілактика правопорушень. Черкаси : Ваш Дім, 2005. 171 с.
78. Федорченко Т. Соціально-педагогічні засади профілактики девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища : монографія. Черкаси : Чабаненко Ю.А., 2009. 358с.
79. Фіцула М. М., Парфанович І. І. Відхилення у поведінці неповнолітніх : шляхи їх попередження та подолання : Тернопіль : Богдан, 2008. 432 с.
- 79 а. Фурман А.В., Гірняк А.Н. Психорозвивальна взаємодія в освітньому процесі та її концептуальні засади. *Психологічний часопис* . 2020. № 6 (38). Т. 6. С. 9–18.
URL: <https://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/990/610>
80. Шнейдер Л. Б. Девіантна поведінка дітей і підлітків. Донецьк : БАО, 2005. 336 с.